

ZOMBORI ISTVÁN

BÉL MÁTYÁS ÉS A NOTITIA HUNGARIAE

A felvidéki evangélikus értelmiség

A hazai tudományos élet európai színvonalú képviselőjét, Bél Mátyást sok alkalommal és számos műben méltatták, mégsem mondhatjuk, hogy a vele kapcsolatos ismeretanyagunk teljes, vagy éppen ellentmondásmentes. A leggyakoribb félreértés személyével kapcsolatban, hogy úgy tüntetik föl, mint magányos tudóst, aki szinte üstökösként robbant be az elmaradott hazai szellemi életbe. Holott Bél elválaszthatatlan része az őt felnevelő északmagyarországi, evangélikus polgári társadalomnak, amely méltán sorolta Bél Mátyást legkiválóbb fiai közé. E bevezető részben az evangélikus értelmiség létrejöttének, társadalmi, politikai kapcsolatainak kérdéseit kívánjuk vázolni, eltekintve a magyar társadalomban rajtuk kívül természetesen létező és tevékenykedő katolikus, református stb. rétegektől, illetve a nemesi irányzatoktól, azért, mert úgy véljük ez az észak—magyarországi „társaság” eddig nem kapott olyan méltatást, mint tevékenysége alapján érdemelt volna.

Ez a terület az ország három részre szakadása után méginkább önállósult, részben a földrajzi, részben politikai okok következtében. A hazai viszonyokhoz képest igen sok szabad királyi város helyezkedett itt el, viszonylag szűk területen. Bányáik, kohászatuk, jó földrajzi helyzetük és ügyes kereskedőik révén igen hamar, már a középkorban meggazdagodtak és az a török hódoltság alatt méginkább fokozódott, ami messze az akkori Magyarország legtehetősebb, legfejlettebb vidékévé tette. A zömmel német polgárság már a 16. század közepére Luther hitére tért és a 17. században is jelentős részben evangélikus vallású volt. Bár az evangélikus egyház nem volt olyan központosított szervezetű, mint a kálvinista, vagy a katolikus, az egyes városok egymással — sőt, az erdélyi és nyugat—dunántúli luteránusokkal is nagyon jó, kiterjedt kapcsolatot tartottak fenn. Mégis, a felvidéki evangélikus városokat megkülönböztetett figyelemben kell részesítenünk, sajátos jellemvonásaik miatt. (Gondulunk itt elsősorban Késmárk, Bártfa, Eperjes, Lőcse, Kassa, Besztercebánya, Rózsashegy, Rozsnyó, Selmecbánya, Körmöcbánya, Breznó, Zsolna, Trencsény, Iglód, stb. városokra).

A szabad királyi városok élvezte széleskörű privilégiumok révén a 16. század végére e városok közül jónéhány a saját, evangélikus vallású patriciusainak irányítása alatt élt és működött. A városok vezetősége nagy súlyt fektetett arra, hogy az az ifjúság mind a vallási, mind a világi tudományok terén kellő képzettséget kapjon, ezért már az 1500-as évek közepétől sorra hozták létre iskolákat, első között Bártfán majd Besztercebányán. Ezek a városi, humanista iskolák, természetesen latin nyelven, a korszak nagy egyéniségeinek, Erasmus, Melanchton és Johann Sturm nevelési elveinek fölhasználásával oktattak. Felsőfokú tanulmányok végzésére az egyház,

a nemesi patrónusok, sokszor pedig a városok a maguk költségén, németországi egyetemekre küldték diákjaikat, elsősorban Wittenbergbe. Az innen hazatérők városaikba mentek vissza, hogy átadják frissen szerzett tudásukat másoknak. E körforgás révén a 17. századra kezdett kialakulni egy — már szám szerint is jelentős — evangélikus *értelmiségi réteg*, amely a városon belül mint lelkész, iskolamester, orvos, költő, zeneész, mérnök, stb. ténykedett, amely tudásában e korszak európai színvonalán állt, jelentős külföldi kapcsolatokkal és tapasztalatokkal. Tudásuk, foglalkozásuk, családon belül öröklődött, és így neves családok több generációját figyelhetjük meg a 17. században. Jelentős írásbeli tevékenységet folytattak, teológiai, orvosi, történeti, földrajzi, stb. munkák sora kerül ki kezük alól, és nem meglepő az elmondottak után, hogy ezek jelentős része külföldön — zömmel Németországban — jelent meg. Bár közöttük igazán kimagasló egyéniség alig akad, kár hogy a magyar tudománytörténet — mint alkotó körről — elfeledkezett róluk, egészen napjainkig. Munkáikat Szinnyi életrajzi lexikonából és felekezeti (evangélikus, kálvinista) feldolgozásokból kell kibányászni, holott neveik, személyük a korszak kutatói számára ismerősek, és lépten nyomon előkerülnek. (Ráadásul az egyházi jellegű feldolgozások a teológiai munkásságra fektették a fő hangsúlyt, így aztán jeles szerzők alapvető munkái maradtak említés nélkül.) A magyar szellemi élet 18. századi fölvirágzását nélkülük nem tudjuk megmagyarázni.

Látszólag érthetetlen jelenség, hogy ezek az emberek külföldön tanultak, ott publikáltak, elismerték, sokszor jó állással hívták, csábították őket, sőt néha egy ideig ilyen ajánlatot el is fogadtak, de azután mégis visszatértek a szülőföldre. Munkáikban, óriási terjedelmű levelezéseikben a szülőföld, az övéikhez tartozás igen nagy szerepet kapott. És igaz ennek a fordítottja is. Aki egyszer elszakadt, esetleg maga a közösség kivetette, az életén át hordozta ennek következményeit. E ragaszkodásnak egyik legjobb példáját az evangélikusokra is kiterjesztett 1671. utáni üldözés időszaka adja. A lelkészek, iskolaigazgatók, tanárok szerteszéjjel szóródtak, az iskolákat, templomokat bezárták. Mégis, a Thököly—fölkelés rövid ideje alatt tüstént visszatértek a legtöbben, de az igazi változás csak lassan, az 1690-es években következett be. A több mint két évtizedes távollét után a jól ismert nevek ismét föltűntek az újra megnyíló iskolák élén, valamint a lelkészi székekben.

E felvidéki értelmiség ragaszkodása nemcsak közvetlenül a szülőföldre, a Felvidékre vonatkozott, de az országra is, ahol éltek. Ők a magyar királysághoz tartozónak vallották magukat, magyarnak — pontosabban „*Hungarusnak*”. Ez nem mondott ellent annak, hogy főként német anyanyelvűek voltak, hiszen a mai értelemben vett „haza” és „magyarság” fogalom nem létezett, a „Hungarus” szó nem etnikai, hanem politikai hovatartozást jelölt. Ez a hungarus tudat igen erősen élt e rétegben, és munkáikban állandóan azt hangsúlyozták: művük megírásának célja a külföldiek számára bemutatni az országot, vagy hogy olyan könyvet készítsenek, amilyen más, fejlett országban már van, nálunk pedig még eddig nem volt.

A 17. századi szellemi élet képviselőit vizsgálva azonnal szembevetünk, hogy azonos családok egymást követő generációi ténykednek ugyanabban vagy a környező városokban, látnak el azonos feladatot, töltenek be hasonló tisztséget. Ilyen családnevek megállapításához elég belenézni a wittenbergi egyetem hallgatóinak nevét és adatait tartalmazó könyvekbe, és máris sorolhatjuk: Hellenbach, Pilarik, Burius, Frölich, Lány, Sculteti, Parschitius, stb. Az anyakönyv szerint például 1654-ben egyszerre két Hellenbach¹ (János és János—Kristóf) 1666-ban pedig három Pilarik

¹ ASZTALOS Miklós: A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora. 1601—1812. Bp. 1931. p. 127.

(István, András, és Ézsaiás) szerepel. Velük együtt iratkozott be Parschitus Kristóf, a következő évben pedig Frölich Mátyás és Lány György.² Hellenbach János még bányászként kezdte, de később a bányai kamaránál mint számvetőtiszt szerepel, fia, a szintén Wittenbergben tanult János—Gottfried, mint orvos ténykedett, I. Lipóttól bárói címet kapott. Később bánya kamaragróf, majd Rákóczi államának főbányagrófja és legfőbb gazdasági szakembere lett, aki haláláig (1728) a hazai evangélikus egyház kimagasló képviselője volt.³

A Pilarik család is végig követhető a 17. század elejétől kezdve a 18. századig. Pilarik István Ocsován született 1615-ben (ahol 69 év múlva Bél Mátyás). Apja lelkész, ő is az lett, testvére, Ézsaiás szintén pap volt. Járt Bártfán és Selmecen, Szentandrason, Trencsényben és Szenicen. Később őt is száműzték, ott is halt meg. Testvérei, gyermekei és egyéb rokonai között akadt szép számmal lelkész, udvari karmester (Pilarik Gábor), tanár, valamint kerületi superintendens, (Pilarik István 1704—1711) és számos műviük jelent meg nyomtatásban. Közülük való az 1690-es években Besztercebányán tanító Pilarik János is, aki Bélt Burius Jánossal együtt pártfogolta, és aki mellett a konrektori tisztséget látta el 1708-tól⁴

Hasonlóképpen kiemelkedő, és erre a rétegre jellemző a Kray család sorsának alakulása. Viszonylag későn, az 1630-as években települtek át Morvaországból, ahol a vesztés fehérhgyei csata után az evangélikusok helyzete igen nehéz lett. Bevallottan azért jöttek a Felső—Magyarországra, mert fiuknak az itteni jónévű evangélikus iskolákban akartak megfelelő vallásos nevelést biztosítani. Kray Pál 1637-ben Késmárkon kezdett tanulni, Frölich Dávid rektorsága alatt, majd Lőcsére ment, onnan pedig Bártfára. Ezt thorni és wittenbergi egyetemi évek követték, 1656-ban pedig Bártfán lelkész lett. A kor ismert nyomdászának, a későbbi bártfai főbírónak, Klösz Jakabnak a lányát vette feleségül, 1662-ben nemességet kapott.⁵ Fia Kray Jakab a bártfai iskolában kezdett tanulni, majd valószínűleg a debreceni kollégiumban került, hogy magyarul tanuljon és jogi ismereteket szerezzon. Az evangélikusok 1671 utáni üldöztetése a családi életét is megnehezítette, de a fiatalember föltaálta magát. Előbb Sáros vármegye főjegyzőjénél, Szentpétery Jakabnál joggyakornok. Ez a Szentpétery Jakab képviselte megyéjét az 1681-es országgyűlésen, és szoros kapcsolatban volt Thökölyvel is. A beteges főjegyző mellett Kray egyre nagyobb szerepet kapott, különösen 1684-től. Hamarosan késmárki főjegyző lett, és a város számos ügyében tárgyalt Bécsben, Pozsonyban.⁶ Ismerték az udvarban, a kancellárián, hamarosan már több felvidéki város megbízásából is eljár. 1704-ben késmárki főbíró.⁷ Thökölyvel kialakult kapcsolatai után nem meglepő, hogy Rákóczinak is bizalmasa lett, gyakran utazott a szabadságharc ügyei érdekében Varsóba, Gdanskba, Lublinba, Krakóba, Berlinbe, stb. Pénz és hitelügyek, valamint hadi—és ipari termékek kereskedelmének intézése fűződött nevéhez,⁸ diplomata és gazdasági szakember egyszemélyben. 1709-ben a hirtelen benyomuló császári csapatok elfogták és Heister tábornok kivégeztette.⁹ Kisebbik fia, Pál, a császári hadseregben volt mérnök—főhadnagy. Ő

² Uo. p. 133.

³ A Hellenbach család, illetve Hellenbach János—Gottfried kiterjedt tevékenységének ismertetésére itt nincs módunk kitérni. Rövid áttekintését ld. SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1891—1914. 14 kötet, (a továbbiakban Szinnyei). A vonatkozó rész IV. p. 667.

⁴ Ld. SZINNYEI, X. pp. 1135—1150.

⁵ BRUCKNER Győző: Kray Jakab, a késmárki vértanu, közéleti szereplése és diplomáciai működése II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. Bp. 1928. pp. 7—9.

⁶ Uo. pp. 12—14.

⁷ Uo. p. 47; 50.

⁸ Uo. pp. 55—66.

⁹ Uo. pp. 78—79.

készítette el szülőföldjének, Szepes megyének a térképét, 1715-ben, amely az országban az első megyetérkép volt. Ezt Bél Mátvás jelentette meg 1723-ban kiadott Prodomus kötetében.¹⁰

A Burius családnak is több tagját ismerjük. Az apa Liptó vármegyei, szentandrási lelkész. Fia, János, az 1650-es években Jénában tanult, majd hazatérve több helyen tanított, 1666-tól Korponán. Számúzták őt is, 1686-ban tért vissza Korponára, ott halt meg 1688-ban. Ő készítette el az evangélikusok első összefoglaló egyháztörténeti munkáját, amely kéziratban maradt.¹¹ Fia, ifjabb János, apja halála után Németországba ment, de 1697-ben visszatért és Besztercebányán 5 évig volt rektor, majd ugyanott lelkész. Az ő keze alatt tanult a fiatal Bél Mátvás.¹²

A felvidéki evangélikus értelmiség képviselői közül kiemelkedő személyiség volt Mikoviny Sámuel. A 17. század elejétől valamennyi őse a felvidéki evangélikus városokban élt és töltött be hivatalokat. Apja evangélikus lelkész, egy ideig Rózsahegyén, majd Ábelfalván. (Nógrád vm.) Mikoviny egyetemi tanulmányait Jénában végezte, 1723-ban tért haza, és Pozsonyban telepedett le. 1729-ben császári szolgálatban lépett. Ő a hazai modern térképészet megteremtője, aki elméletben megfogalmazta a korszerű térképezés alapelveit és a hazai térképészetet európai színvonalra emelte. (A jезuita térképészet — így a Hevesi féle atlasz is — kezdő meridiánként a Zöldfoki szigeteken áthaladó délkört használta. Mikoviny ehelyett — lakóhelye után — a pozsonyi vár keleti tornyán áthaladó meridiánt választotta, kijelölve ezzel az első hazai kezdő délkört). Legfőbb vállalkozása azonban atyai jóbarátjának, Bél Mátvásnak hatalmas országleíró művéhez szükséges megyetérképek elkészítése volt.¹³

Hasonlóképpen jellegzetes a Parschitius család története is. Parschitius Tamás zsolnai polgár fia, Miklós orvosnak tanult, de ténykedett iskolarektorként és lelkészként is. Végül Rózsahegyre került (Liptó vm.), ott is halt meg 1654-ben¹⁴ Fiai hasonló pályafutást futottak be. Illés lelkészként és teológusként vált ismertté. akit Zsolnáról hívtak meg Besztercebányára konrektornak.¹⁵ Miklós a hazai iskolák után a köznigsbergi, grieffswaldi egyetemeken tanult. Teológus, orvos, a rózsahegy-i iskola rektora.¹⁶ Daniel is külföldön tanult, majd előbb Németországban iskolaigazgató, onnan Zólyomra, azután 1668-ban Körmöcbányára került, szintén rektorként. A körmöci iskola az ő vezetése alatt virágzott fel, és ennek csak az 1671-es támadás vetett véget, amikor is a Habsburg kormány a Wesselényi féle összeesküvést ürügyül használva, nyíltan a hazai protestánsok ellen lépett föl. Templomaikat, iskoláikat bezáratta, papjaikat, ha nem tagadták meg hitüket, elűzte.¹⁷ Daniel ekkor számos társával együtt önkéntes száműzetésbe ment. Valószínű, hogy 1678-ban, amikor Thököly kezére került a város, akkor visszatért egy időre Körmöcre, de biztosan és véglegesen csak

¹⁰ BENDEFY László: Mikoviny Sámuel megyei térképei. Különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának Mikoviny—térképeire. Bp. 1966. 1—2. Az említett rész I. p. 288. vö. SZINNYEI VII. pp. 242—243.

¹¹ Micae historico—chronologiae evangelico—Pannonicae. Életére ld. SZINNYEI I. p. 1423. vö. KOSÁRY Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. p. 145. Továbbiakban KOSÁRY 1980.

¹² SZINNYEI I. pp. 1423—1424.

¹³ Mikoviny munkásságára még kitérünk. A fentiekre ld. BENDEFY im. I. pp. 288—289.

¹⁴ SZINNYEI X. p. 420.

¹⁵ ROSENAUER Károly: A besztercebányai ágostai hitvallású evangélikus gymnasium története. Besztercebánya, 1876. p. 53. vö. SZINNYEI X. p. 414—415.

¹⁶ ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp. 1977. pp. 458—459.

¹⁷ HLATKY József: A körmöcbányai első, vagyis városi protestáns gymnasium története a XVI-XVII. században. Bp. 1881. p. 33.

1692-ben, amikor az evangélikusok jogukat visszanyerték a városban.¹⁸ Teológiai művei és versei ismeretesek.¹⁹ Szinnyi említi még István nevét, aki az előbbieknél kortársa, de a rokoni fokozatot nem ismerjük. Ő is orvos, teológus.²⁰

Külön kell szólni Parschitius Kristófról, mert a család valamennyi ismert tagja közül az ő munkássága a legjelentősebb és számunkra a legfontosabb.²¹ 1643 körül született Rózsahegyen, és az ottani iskola elvégzése után került a rostocki, majd a wittenbergi egyetemre 1666-ban. Hazatérte után bátyja híres körmöczi iskolájában tanított, azután 1670-ben a selmecbányai iskola konrektorának hívták meg. 1673-ban a kormányzat ezt is bezáratta, Parschitius száműzték. Hamarosan visszatért, de nem taníthatott. Amikor 1682-ben Selmec is a kurucok kezére került, újra megindult az iskola, és Parschitius ekkor már mint rektor irányította a tanítást. A Thököly—fölkelés bukása után az evangélikusok a katolikusokkal megegyeztek, és így az iskolát nem kellett bezárni.

1687-ben összeült Pozsonyban az országgyűlés, hogy a török uralom megszűnése után egyesült országok sorsáról, berendezkedéséről döntsön. Parschitius Kristóf is elment Pozsonyba, hogy az ottani eseményeket megtekintse és azért, hogy Lipót császárhoz írt dicsőítő versével, anagrammákkal nemességet szerzessen magának. Pontosán nem ismerjük, hogy mi történt, az tény, hogy az 1680-as évek végétől már odairja neve mellé: magyar nemes, ami arra utal, hogy célját elérte. Viszont eddig nem ismert okokból, távollétében egyháza elcsapta őt hivatalából. Egyes források tudni vélik, hogy azért, mert engedély nélkül ment Pozsonyba, mások szerint azért, mert túl sokáig maradt el. Az kétségtelen, hogy a korabeli források semmi igazságtalanságot vagy jogtalanságot nem emlegetnek. Nem tudjuk azt sem, vajon nem az ortodox evangélikusok és pietista nézetek közti ellentétnek egy korai megjelenése (esetleg gyanúja) áll-e az ügy mögött. Bizonyos viszont az, hogy egyháza kivetette soráiból, helyzete megrendült.

Parschitius ekkor mélyen elkeseredve Wittenbergbe ment és 1713-ban bekövetkezett haláláig — tudomásunk szerint — ott is maradt. A már elmondottak ismeretében el lehet képzelni, mit érezhetett a szűkebb pátriából kitaszított igazgató. A sikeresen indult pálya így egyszerre — úgy tűnt — derékba tört. Wittenbergben Parschitius magát vallási üldözöttként tüntette föl, és a sérelem megrendítő hatására utal az is, hogy élete végéig úgy írásban mint levelezésében neve után mindig hozzátette: „Krisztus magyar száműzöttje.” A szülőföldtől távol egyre jobban a magyar ügyek felé fordult, és ennek eredményeként született meg az a két fontos műve, ami őt számunkra jelentőssé teszi. Az egyik, az 1702-ben nyomtatásban is megjelent magyar királyok életrajza,²² a

¹⁸ Uo. pp. 38—41.

¹⁹ Vö. SZINNYEI X, pp. 413—414., illetve HLATKY J.—SCHRÖDER K.: A körmöcbányai középiskola története a XVI. századtól a jelenkorig. Bp. 1895. p. 73.

²⁰ SZINNYEI X. pp. 415—416.

²¹ Életrajzának összeállításához az alábbi munkákat használtuk: JÖCHER: Allgemeines Gelehrten Lexicon. Leipzig, 1751. HORÁNYI Elek: Memoria Hungarorum. Bécs, 1775—1777. III. kötet pp. 38—40. RIBINI János: Memorabilia ecclesiae Augustanae confessionis in Regno Hungariae. Pozsony, 1787—1789. II. kötet, pp. 137—140. BARTHOLOMAEIDES, J. L.: Memoriae Ungarorum Pest, 1817. II. kötet, p. 226. SZINNYEI X. pp. 413—420. ZOVÁNYI, im. p. 458. Munkásságára a tanulmányban még bővebben kitérünk. Továbbá BREZNYIK János: A selmecbányai ágosta hitvallású evangélikus egyház és liceum története. 2—3. füzet. Selmecbánya, 1889. p. 98. pp. 120—125; 198—200.

²² Tabella Hungariae, Ducum et Regum Christianorum in qua eorum ortus et occasus regnorum accessiones et avulsiones, provinciarum incrementa et decrementa, bella domestica et extranea cum varia vicissitudine temporum, brevis penicillo delineantur per Christophorum Parschitium, Wittenberg, 1702. RMK. III 4374. Jellemző, hogy a könyv cím'apján személyével kapcsolatban a szerző megjegyzi: „...per C. Parschitium, antea scholae Schemnciensis rectorem: nunc per decennium ex-
torrem anno 1702.”

másik a kéziratban maradt Magyarország leírása.²³ A már említett hungarus tudat megnyilvánulásának két jellegzetes példájával állunk szemben, amit méginkább hangsúlyoz az a nyilvánvaló szándék, amit a szerző éreztet: őt kitaszították, de mégis odatartozik, íme a beszédes bizonyíték.

Parschitius készülő munkáiról itthoni és külföldi társai, barátai tudtak. A felvidéki evangélikus értelmiség egyik legfőbb sajátossága a korszakra oly jellemző kiterjedt levelezés volt, amely révén a napi információk és a szellemi újdonságok egyaránt rendkívül gyorsan terjedtek. A hatalmas mennyiségű levelezés szlovákiai, németországi és hazai közgyűjteményekben ma is föllelhető és tanulmányozásuk nagyot lendítene a korszakról alkotott képünkön.

Az eddig vázoltakból az is kitűnhet, hogy ez az értelmiségi réteg, néhány nemest leszámítva, főként a városi polgárságból származott, de műveltsége, tudása révén olyan szellemi elitté fejlődött, amely bizonyos helyzetekben szembekerült a liceumok, egyházközségek felügyeletét ellátó, és anyagi javait biztosító városi vezetéssel. Az erőviszonyok ismeretében nem kétséges, hogy kiknek kellett a kompromisszumra hajlani. A konfliktusok igazán a pietizmus előretörésével, a 17. század végén és a 18. század első felében éleződtek ki, amikor a külföldi egyetemekről és főleg Halléből hazatérő diplomások a konzervatív városi vezetők nem kis gyanakvása mellett kezdtek el dolgozni. De az 1670-es évek egyenlőre másfajta megpróbáltatást kínáltak e vallás hívóinak.

A bécsi udvar és a hazai katolikus egyház 1671 utáni fokozott ideológiai és politikai, — helyenként katonai — föllépése megmutatta ennek az időközben jelentős szellemi és morális tényezővé lett értelmiségnek a súlyát. Személyes példaadásuk a városok egészére kihatott. Nélkülük nehéz lenne megérteni a gazdag felvidéki városok fogékonyságát a Habsburg—ellenes mozgalmak iránt. E terület természetes szövetségese lett a Thököly, — majd a Rákóczi fölkelésnek és szabadságharcnak. A hatalmába került területeken Thököly azonnal kedvezményeket biztosított az evangélikusoknak, elvett iskoláikat, templomaikat visszaadatta. Ennek fejében viszont a városok polgárai és az egyház támogatta Thökölyt mind gazdasági, mind szellemi téren. (pl. a Czimmermann, Fleischhacker, Weber, Keczer, Szirmai családok jelentős összeget adtak). Az elüldözött lelkészek közül sokan mentek a kurucok táborába. A körmöcbányai lelkész, Höher Mátyás például Thököly táborigi és udvari lelkésze lett.²⁴ Rákóczi alatt pedig — amint ezt Hellenbach és Kray példája kapcsán említettünk — a szabadságharc gazdasági, politikai kereskedelmi és diplomáciai ügyekben játszott ez az evangélikus értelmiség kimagasló szerepet. Mindezt elősegítette

²³ Comitatus Regni Hungariae, Slavoniae et Transylvaniae incorporati, in quibus eorum ortus, termini, urbes, civitates, oppida, arces, montes, stagna, aquae dulces et amarae, lapidescentes et calidae, cum varia vicissitudine rerum humanarum, sepulturae regum secundum annorum seriem proponuntur, ad maiorem dei gloriam, Caesariae regiaeque maiestatis perennitatem adorem, universorum procerum regni Hungariae decus, patrum patriae ornamentum posteritatis maximum emolumentum, omnium denique regnicolarum aeternum commodum: intra privatos exultantium parietes Vittenberges elaborati Anno 1702. A keménytáblás kötéssel ellátott, mintegy 500 oldalas mű elején római számozással jelölt bevezetés található, LIX oldal terjedelemben. Ezek egy része ma is üres, más része tartalmazza az ajánlást és a bevezetést, amelyek szemmel láthatóan több részletben készültek. Több címlapszerű oldal is van, a fent közölt a XXXVI. oldalon található. Az ezt követő részben ismét előbukkan egy dátum, 1705. (p. XIL.). Egyéb adatok is megerősítik, hogy ezt a dátumot fogadjuk el a kézirat keletkezéséül. A továbbiakban munkát PARSCHITIUS: Comitatus Regni Hungariae-ként említjük.

A kéziratról bővebben ld. LAKATOS Pál — ZOMBORI István: Parschitius Kristóf leírása Csanád, Bodrog és Csongrád vármegyéről. in: Móra F. Múzeum Évkönyve. 1980—81/1. Sajtó alatt.

²⁴ HLATKY J. i. m. p. 36. és BENCZÉDI László: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon. Bp. 1980. p. 125.

még egy nagyon jelentős tényező: az evangélikus polgárság és nemesség együttműködése a politikai életben, olyan módon, ami e korszak magyar társadalmi viszonyait igencsak megelőzte. Ha ehhez hozzáteszünk, hogy gazdasági politikai tekintetben komoly erőt képviselő tényezőkről van szó, akkor ennek a vallási érdekeken túlmutató együttműködésnek a jelentőségét méginkább méltányolhatjuk. És elmondható, hogy ennek a társaságnak a szellemi összekovácsolója éppen a városi liceumokban ténykedő értelmiségi réteg volt.

Mint arról már szó volt, a felső—magyarországi evangélikus városok a 16. század közepétől kezdve fokozatosan hoztak létre egy olyan iskolarendszert, amely megfelel a kor európai színvonalának, és amelyet az idők folyamán állandóan fejlesztettek. A 17. század közepén hajtottak végre egy ilyen iskolarendszer módosítást. Fénykorukat a bécsi béke (1606) és 1671 között élték, a hanyatlást pedig nem belső okok, hanem a külső, brutális erőszak okozta. Nem véletlen, hogy a Habsburg kormányzat már 1671 előtt, majd később a 18. század folyamán is figyelemmel kísérte, és ahol tehetette, ezen iskolák működését, bővítését, oktatási rendszerének fejlesztését akadályozni próbálta. A leglátványosabb összecsapás az udvar és az evangélikusok között az eperjesi kollégium létrehozása ügyében történt és gyakorlatilag az utóbbiak látványos sikerét hozta.

Az eperjesi főiskoláról vagy kollégiumról szinte valamennyi pedagógiai történeti munkában említés történik, de sajnálatos módon mindig csak a nevelési rendszeréről, az ügy politikai jelentőségéről nem. Az evangélikus felvidéki városok a 17. század közepétől kezdve fogalmazták meg az igényt, hogy a meglévő iskolák mellé egy magasabb szintű, ha még nem is egyetemi, de a liceum rendszert meghaladó főiskolát hozzanak létre, amely a többi iskola számára az „anyaiskola” funkciót is ellátná. Ez az elképzelés eleve úgy merült föl, hogy az erdélyi és a dunántúli evangélikus egyház támogatásával, azaz közösen hozzák létre. A konkrét megvalósítás érdekében döntő lépésnek bizonyult az 1665-ben Kassán összeült tanácskozás. Ezen azonban nemcsak városok, hanem szép számban nemesek is résztvettek. A városok és az egyéb résztvevők nevei önmagukban is sokat mondanak, érdekes idézni: Gilányi János, mint gróf Thököly István követe, osgyáni Bakos Gábor, Tárkányi István maguk személyében, Keczer András Zemplén megye, Dessewffy Ferenc és Keczer Menyhért Sáros megye követeként, Madarász Márton Kassa, Gosnovicenus Mátyás Lócse, Grünwald Salamon Bártfa, Guth Dániel Eperjes, Steiner Mátyás Szeben, Heidenreich (?) Késmárk és Herczey János Nagy—Bánya követeként vett részt.²⁵ Úgy döntöttek az ülésen, hogy az új intézmény megteremtése szükséges, és hogy a helye Eperjes városában legyen. Kétségtelen tény, hogy az elhatározásba közrejátszott az 1660-ban Kassán létrejött jezsuita akadémia ténye is. Az eperjesi főiskolának az volt a rendeltetése, hogy valami hasonlót biztosítson az evangélikusoknak, és mintegy ellensúlyozza a kassait.²⁶

Az ülés határozott arról is, hogy a felmerülő igen nagy költségeket a felvidéki, erdélyi és dunántúli egyházkerületek adományain túl, a hívektől, nemesi családoktól, továbbá külföldről gyűjtendő pénz segítségével kell fedezni. A gyűjtés komoly eredménnyel járt és rövid idő alatt igen jelentős összeg folyt be. A számszerű adatokon túl fontosnak és hangsúlyozandónak tartjuk az adományozók társadalmi összetételét, amely jól jelezte az evangélikus polgárság és nemesség együttműködését. A magyarországi és erdélyi mendikáció 30 000 magyar forint, a külföldi gyűjtés pedig 20 000 fo-

²⁵ Idézi MOLNÁR Aladár: A közoktatás története Magyarországon a 18. században. Bp. 1881. p. 332. és 519.

²⁶ Vö. MÉSZÁROS István: Az iskolaügy története Magyarországon 996—1777 között. Bp. 1981. pp. 308; 366.

rintot hozott, (ez főleg Svédországból származott). Nemesi családok közül a Keczer család összesen 10 000, Tárkányi István 9 000, Wittenyedy István 6 000, Dessewffy Ferenc 1 000 forintot adott. A helybeli kiskereskedők 1 000, a céhek 677, a városi tanácsnokok 1 760, a választott községek 950, Sartorius János helyi lelkész 360, egyéb nemes urak pedig 700 forintot adtak. Így az építés céljára csaknem 100 000 forint készpénz, két falu (Kajáta és Mochnya), egy pusztaság és tömérdek termény állt rendelkezésre.²⁷

1666 végére az épület már állt is, és készülődtek a tanítás megkezdésére. Közben folyt a küzdelem a kormányzat ellen, amely arra hivatkozva, hogy akadémiát csak a király engedélyével lehet nyitni, és ők ilyet nem kértek, nem kaptak, tehát jogtalanul jártak el. Az eperjesiek viszont azzal védekeztek, hogy ők csak tökéletesített gimnáziumot akarnak, és ehhez nem is kell engedély. 1667-re el is készültek és megindult a tanítás az új intézményben.²⁸ Nyilvánvaló, hogy a gimnáziumra hivatkozás csak ürügy volt, mert a korábbi öt, esetleg hat osztályos rendszer helyett itt tíz osztályos iskolát hoztak létre, négy alsó és hat felső osztállyal, vezetésére jónevű magdeburgi rektort hívtak meg. Míg más iskolákban összesen egy rector és conrector, esetleg subrector volt, itt minden felső osztály élén egy-egy professzor állt.²⁹

Az új iskola nem nélkülözte a tanulókat. Akárcsak az adakozók listája, úgy a diákok névsora is sokat mond. Már az első évben neves családok gyermekei tanultak ott, olyanok mint ifjú Thököly Imre, báró Nyári Ferenc, báró Petróczy Miklós, István és Imre, báró Pongrácz Ferenc, Wittnyedy Pál, valamint a Semsey, Sárossy, Szirmay, Görgey, stb. családok fiai.³⁰ A működő iskolát jelentős pénzbeli és terményi segítséggel látták el a felső—magyarországi városok polgárai és a nemesség. Hírneve, eredményei rövid idő alatt elterjedtek, nem véletlen, hogy a protestantizmus elleni támadás megindításakor, 1671-ben elsőik között, katonai erővel szállták meg az eperjesi főiskolát. 1672-ben még ismét működött egy ideig, de 1673-ban végleg bezárták. 1682-ben, Thököly fennhatósága alatt kezdődött el ismét a tanítás, de az csak 1686-ig tartott, 1687-ben jött Caraffa és a tanításról többé szó sem lehetett.³¹

Nem véletlen, hogy a Felvidéket elfoglaló II. Rákóczi Ferenc fennhatósága alatt, 1705-ben teremtődött újra az eperjesi iskola, és működött tovább — ha nem is nehézségek nélkül — a 18. században. Megindulása egybesett a pietisták által végrehajtott iskolareformmal, amely a 18. század első felében a felső—magyarországi evangélikus liceumokban kimagasló eredményeket hozott, és amelynek vezéregyénisége e terület szülőtte és neveltje, Bél Mátyás volt.

Bél élete, munkássága

Az eddig elmondottakból talán máris kitűnik, hogy Bél Mátyás nem az a hazai előzmények és elődök nélküli génius, aki az 1710-es évek közepén egyszerre csak — korának legmodernebb ismeretanyagával fölverte — berobbant a magyar szellemi életbe, és a 18. század első felét beragyogta. Valójában tehát ő is része, hordozója ennek a szűkkörű, de igen erős szellemi befolyást kifejtő felvidéki, evangélikus értelmiségnek, amely egyúttal a hazai, nem nemesi intellektuális élet legfőbb tényezője is. Az más

²⁷ VANDRÁK András: Az eperjesi kollégium múltjának és jelen állapotának vázlatos rajza. Eperjes, 1867. pp. 7—8.

²⁸ MOLNÁR A. i. m. pp. 333—334.

²⁹ Uo. pp. 335—336.

³⁰ VANDRÁK A. i. m. p. 9.

³¹ Uo. p. 11.

kérdés, hogy Bél elődei és kortársai eredményeit és színvonalát messze fölülmúlta, de úgy, hogy az általuk elért és főlhalmozott ismereteket szintetizálva valami egészen újat adott, megteremtve a modern értelemben vett tudományosságot, mind a teológia, nevelésügy, mind a nyelvészet, az államismeret és történetírás terén. Bél Mátyás így egyszerűen lezárója, utolsó jeles személyisége a még középkori eredetű városi, polgári nézeteknek, és egyben megteremtője a modern polgári tudományosságnak. Ő az összekötő láncszem a múlt és a jövő között, aki úgy vette át elődeitől az eddig akkumulált ismereteket, hogy abból nemcsak mennyiségileg többet, de minőségileg is valami egészen újat hozott. Szó szerint véve is összekötő, hiszen pl. az őt megelőzők munkáit részben mint szakirodalmat használta, részben már mint forrást. És nemcsak azt tekintette lényegesnek, hogy ő valamit megírjon, hanem azt is, hogy az általa ismert és elismert forrást a közönség számára hozzáférhetővé tegye. Bél működését megkönnyítette, hogy a török uralom alól fölszabadult ország szellemi életében a 18. század elején a felvidéki evangélikus értelmiség vezető szerepet kapott. Részben azért, mert társadalmi bázisa a kisszámú, de befolyásos nemes mellett főként a gazdaságilag is fejlett városi polgárság volt, részben azért, mert szellemileg — az 1670-80-as évek üldöztetéseit viszonylag jól átvészelve — újabb erőt merítettek a pietizmus tanaiból. Ideológiai befolyásuk tehát reális gazdasági alapokon nyugodott, olyannyira, hogy amikor a gazdasági élet fejlődése révén a súlypont ismét a délebbi területekre tevődött át, jelentőségükből sokat veszítettek (a 18. század második felére).³²

Bél élete sok elődjénél és kortársánál nehezebben indult. Nem több generációra visszatekinthető értelmiségi családból származott, apja egyszerű mészáros volt, a Zólyom megyei Ocsován, ahol Bél 1684. március 24-én született. Az evangélikusok vallásgyakorlási és oktatási lehetőségei ekkor, az 1681-es országgyűlési végzések után is rendkívül korlátozottak voltak. Ez indokolta, hogy Bél 7 éves korában Losoncra került iskolába, amely magániskola sem a fegyelem, sem a tudomány terén nem állt magas színvonalon. Innen 1694-ben a Batta Pál nógrádi főszolgabíró kálnói birtokán működtetett iskolába került, majd Alsó—Sztregovára, a Madách család által fenntartott intézménybe, végül 1695-be Besztercebányára. Az előbbi tanintézmények jól jelzik a meglévő gondokat. Megfelelő oktatók, tananyag hiányában a színvonal elég alacsony, az elérhető eredmény igen esetleges. A fiatal Bél mégis örülhetett, hogy ingyenes úton egyáltalán tanulhatott.

Jelentős változást hozott Besztercebánya. Itt két — már említett — kiváló személyiség, Pilárik János és Burius János keze alá került, és ez meghatározónak bizonyult a továbbiakban. Mindketten a hazai pietizmus vezéregyéniségei voltak és így e tanokat — úgy véljük — elsajátította Bél is. Ezután Pozsonyba került, majd 1700-ban Veszprémbe, onnan egy évre Pápára, a református kollégiumba. 1702-ben tért vissza Besztercebányára. Itteni tanárai, Pilárik és Burius közbenjárása révén került ki, 20 évesen, a hallei egyetemre 1704-ben, a rozsnyói és besztercebányai evangélikus egyház-község pénzén.³³

A külföldre induló diákok között Bél már elég idősnek számított, de anyagi körülményei miatt örülhetett, hogy egyáltalán kijutott. A Halleban eltöltött 3 év igen jelentős a fiatal ember életében, mind emberileg, mind tudományosan. Bár ekkor már a német egyetemek nem tartoztak Európa legkiválóbb intézményei közé, néhány kiemelkedő felsőfokú iskola, különösen az 1695-ben létrehozott hallei, óriási vonzóerőt gyakorolt a magyar diákokra. Míg a 17. században a honi protestánsok

³² Vö. KOSÁRY 1980. pp. 43—44.

³³ Bél életére vonatkozó adatainkat elsősorban HAÁN Lajos: Bél Mátyás. Bp. 1879. c. munkájából vettük át, mert bár több mint 100 éves mű, de részletesebb ma sincs.

közül sokan Hollandiába, Angliába mentek, a 18. század elején ismét a német egyetemeket részesítették előnyben. A hallei egyetemen 1700—1714 között (tehát amikor Bél is ott járt) összesen 112 magyar diák tanult. A hallgatók itt sajátították el koruk magasfokú teológiai, történelmi, pedagógiai és természettudományi ismereteit. Természetesen ezek az egyetemek még vallási hovatartozás szerint tömörítették a diákokat. Halleba az evangélikusok jártak és elsősorban pietisták. Wittenberg megmaradt a hagyományos, „ortodox” evangélikus tanok központjának, és a két intézmény ádáz küzdelmet folytatott egymás ellen. A másik jellegzetesség az volt, hogy az itt tanulók még a különböző tudományokat együtt tanulták és a szakosodás elég kezdetleges volt, szemben a nyugat-európai egyetemekkel. A hazatért tanítványok egyszemélyben voltak teológusok, tanárok és természettudósok.

Bél számára Halle az új ismeretek szerzésének és az eddig tanultak rendszerezésének a lehetőségét jelentette. Úgy véljük Burius tanítása nyomán Bél már ismerte a pietista tanokat, mégis igen sokat jelentett számára a pietizmus központjába kerülni. Egész életét meghatározó tudományos élmény azonban három nagy területen érte: megismerkedett a Francke, Cellarius nevével jelezhető államelméleti—földrajzi iskola eredményeivel, a történetírás és a segédtudományok terén elért újabb módszerekkel — részben a Cellarius, részben Ludewig nagy forráskiadványaira gondolunk —, végül a Thomasius képviselte „polgári keresztény felvilágosodás” elméletével.³⁴

A hallei évek arra is rádöbbentették, hogy hazájáról, a magyar királyságról, annak történetéről, népeiről, szokásairól milyen keveset tudnak, és azt is tévesen, rosszul ismerik a külföldi emberek. De azonnal belátta, hogy elsősorban a hazai tudományos állapotok alacsony színvonalában, illetve hiányos voltában keresendő a magyarázat. Magyarországról nincs megfelelő térkép, jó leírás, nincsenek megbízható adatok; nincs ismertetés a népről, a magyar nyelvről, az itteni népek szokásairól. Ezért szükség van mielőbb a hiányok pótlására. Ennek egyik legfőbb gondja azonban a hazai oktatási rendszer alacsony színvonala. Bél az iskolai — pedagógiai kérdésekben is igazi szakemberré lett Németországban, és ezirányú tapasztalatait hamarosan otthon gyümölcsöztethette.

Bél 1707-ben rövid ideig tartó németországi tanítás után, (Magdeburg melletti bergeni gimnázium rektora volt) 1708-ban hazatért Magyarországra. Úgy véljük, Haán Lajos tévedett, amikor úgy gondolta, hogy Bél szívesen kinnt maradt volna Bergenben véglegesen.³⁵ A korábbi példák (Parschitius, Pilarik, Burius, stb.) azt bizonyítják, hogy a hazai zűrzavaros viszonyok ideig—óráig eltávolíthaták, vagy kinnmaradásra bírhatták őket, de a helyzet javulása után visszatértek, és atyáik, elődeik, nyomdokába lépve folytatták lelkészi, tanári stb. munkájukat. Nem kívánjuk Bél áldozatvállalását mitizálni, de tudatos, magavállalta döntését hazatérte utáni konkrét működése is igazolja.

Besztercebányán régi tanára, Pilarik János keze alatt tanított az iskolában. Ma még nem teljesen ismeretesek a tények, de bizonyos, hogy Bél nemcsak szimpatizált Rákóczival és a szabadságharccal, de a fejedelem biztosította vallási türelmet és Rákóczi művelődéspolitikáját kihasználva szeretett volna komolyabb lépéseket tenni az oktatás terén. Sajnos, ebből nem sok valósulhat meg, sőt, amikor Heister csapatai 1708. végén bevonultak a városba, Bélt az együttműködés vádjával kishíján fölakasztották. (Ha Kray Jakab példájára gondolunk, aki ugyanebben az időben nem került el Heister vesztőhelyét, akkor örülhetünk, hogy a besztercebányai iskolamester nem jutott az ő sorsára, amivel a magyar tudomány is óriási egyéniséget veszített volna). Ebben a gyanúsításban nem kis szerepe volt a hazai evangélikus körökben

³⁴ Vö. WELLMANN Imre: Bél Mátyás. Történelmi Szemle, 1979. pp. 381—391. p. 382.

³⁵ HAÁN i. m. p. 19.

dúló pietista — ortodox ellentétnek. Bél mint Burius tanítványa és pártfogoltja, Halléből hazaérkezve azonnal gyanussá lett, és ez a rosszindulat vezetett Bél beárulásához Heisternél. De végül is tisztázta magát, sőt 1710-ben Pilarik János halála után ő lett az iskola igazgatója.

Bél világosan látta, hogy a hazai állapotok javításának legfőbb módja az értelmes, tudós emberek képzése amit az oktatási rendszer fejlesztésével kell végrehajtani. Nem sokat habozott, hanem a Németországban látott minta alapján átalakította az iskolarendszert. Munkájának híre terjedt és ennek tudható be, hogy 1714-ben a híres pozsonyi evangélikus liceum meghívta igazgatójának. Ettől kezdve, haláláig (1749) itt élt Pozsonyban. Ez a város döntő fontosságúnak bizonyult munkássága szempontjából is. Gyakorlatilag ez volt az ország fővárosa, itt működött a magyar kancellária, itt ülésezett az országgyűlés, igazi politikai, gazdasági, kulturális centrum volt. Bél háza valóságos központtá lett, ahova nemcsak evangélikusok, hanem a katolikusok közül (kereskedők, nemesek, sőt papok) is sokan szívesen betértek. Kapcsolatai az udvarral és a helytartótanáccsal elég jól alakultak, vallási ügyekben gyakran ő volt a közbenjáró, hírneve egyre nőtt.

Bél a Besztercebányán elkezdett nevelési rendszerét itt még magasabb szintre emelte. Más iskolák egyedi, esetleges tananyagai helyett, ami mindig a tanár ismereteitől függött, ő bevezette a pontos tantervet. A tanárok munkáját ellenőrizte, az oktatásról jegyzőkönyvet vezetett. A tanárok részére rendszeresen értekezleteket tartott, elrendelte az iskolai anyakönyv vezetését és a szegény diákok segítését. Az általa oly fontosnak tartott földrajzi és történeti ismeretek mellett magas színvonalon folytatta a modern nyelvek oktatását, a latin tanítását pedig tanárának, a hallei Celláriusnak a nyelvtana alapján végezte. Az oktatást segítő több tankönyvet is összeállított, amit ki is nyomtattak.

Bél az oktatás fontossága mellett mindvégig szem előtt tartotta azt is, hogy ő egyúttal lelkész. A pozsonyiak 1719-ben őt választották az egyház papjává, ami helyzetét — anyagilag és erkölcsileg — jelentősen megjavította. Pozsonyi lelkészsége egyúttal a pietizmus hazai diadalát is jelentette. Az 1670-es években Németországban keletkezett ez a nézet, amely az evangélikus tanok túlságosan merev, dogmatikus voltát támadta, és helyébe élő hit és az erényesség hirdetését és gyakorlását követelte. Hívei az Ujszövetség olvasását — különösen Jakob apostol tanításának követését — és az egyéni hit fontosságát, a vallásos elmélyülést hirdették. Hangoztatták a közvetlen kapcsolat fokozását hívő és az isten között, ami egyúttal az egyház szerepének a csökkenését jelentette. Megnőtt az otthoni ájtatosságok szerepe az istentiszteletek mellett. Az egyéni vallásosság mellett hirdették az egyszerű nyelven történő oktatás szükségességét, a formális, merev iskolarendszer helyett a konkrét ismereteket adó nevelés megvalósítását. Természetes, hogy az ortodox evangélikus egyház keményen föllépett e tételek és hirdetőik ellen. Különösen élessé vált a küzdelem, amikor az 1695-ben létrejött hallei egyetem a pietizmus központjává lett, mintegy a konzervatív evangélikus nézetek mellett kitarító wittenbergi alma mater ellenlábasaként.

A 17. század végétől Magyarországon is elterjedtek ezek a tanok, a Németországban tanult diákok révén. Különösen a két Pilárik István (unokatestvérek) és Burius János (ifj.) révén. Központjuk pedig Besztercebánya,³⁶ majd Bél föllépése nyomán Pozsony. A viták és ellenségeskedések nálunk is megvoltak. 1707-ben rózsashegyi zsinat el is ítélte a pietista tanokat, amint ezt minden szakkönyv megírja szinte axiómaszerűen. De az újabb kutatások rámutattak arra, hogy a zsinat erélyes föllé-

³⁶A pietizmusra vonatkozó adatainkat, főleg a hazai sajátosságokat illetően, kénytelenek voltunk SZENT—IVÁNYI Béla: A pietizmus Magyarországon. Századok, 1935. pp. 1—38; 157—180; 321—333; 414—427. című régi, de máig is egyetlen alapos tanulmányát használni. pp. 33—37.

pése mögött — a tényleges teológiai szembenállás mellett — konkrét politikai okokat is kell látnunk. A Rákóczi szabadságharc ezidőben nagyon fontosnak tartotta biztosítani a maga számára XII. Károly svéd király támogatását. Márpedig Károly a pietizmus ellen volt, és nagyon aggasztotta e tanok németországi elterjedése. Az ő pártfogása alatt működött a greifswaldi egyetem, amely ekkor a hallei egyetem legfőbb ellenségeként tekinthető. Ezzel az intézménnyel kívánták az eperjesi kollégiumot kapcsolatba hozni, úgy hogy egyetemmé fejlesztették volna — részben svéd pénzen. Tehát Rákóczi és az evangélikus vezetők érdekei együttesen eredményezték a kemény határozatokat — amelyek így, részben a külföldnek szóltak. De még így is, csak Krman püspök utólagos, önhatalmú „becsempészése” révén kerültek be a végzésbe a kemény elítélő részek.³⁷ De a pietista tanok elterjedésén ez mit sem változtatott. A hazai követők közül sokan, maga Bél is, kiterjedt levelezést folytattak a hallei professzorral, Franckéval, aki ekkor a szellemi irányító volt. Sajátos dolog, hogy amikor nálunk a 1710-es évektől a pietizmus előretör, Németországban megmerevedik, az új elveket vallók egymással is hitvitákba keverednek, együtt harcoló társak (Francke és Thomasius) szembefordulnak egymással, apró morális kérdésekről folytatnak késhegyre menő küzdelmet.³⁸

Bél működése nyomán Pozsonyban a pietizmus fölvirágzik, a várost „kis Halle” néven emlegetik. Iskoláját a legjobb nemesi családok gyerekei látogatják (Prónay, Podmaniczky, Justh, Pulszky, Rádai, Dessewffy stb.)³⁹ Bél mindezt nem egyedül tette, hanem társaiból, tanítványaiból valóságos tudós kört hozott létre. Egész beállítottágukban volt egy erős gyakorlati szemlélet, nagy gondot fektettek a reáltudományokra. E társaság tartotta a kapcsolatot a fölvidéki és dunántúli városok polgárságával, szervezett és irányított, próbált megfelelni a török uralom után élénkülő, és lassan magára találó ország új követelményeinek. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy ők nem bonyolódtak véget nem érő hitvitákba. Erre munkájuk közepette nem is maradt idejük.⁴⁰ A hazai pietizmus nemcsak a németországitól tért el, de az országon belül is érdekes különbözőséget mutatott. Az evangélikus vallás három fő elterjedési területén gyakorlatilag három különböző irányzat mutatható ki. Az erdélyi (szász) városok tartották leginkább a kapcsolatot Halléval, így az ő nézeteik alig mutatnak eltérést az ott tapasztaltaktól.⁴¹ A dunántúli területek a gyakorlati problémák felé fordultak és elsősorban az egyházszerzés terén értek el jelentős eredményeket.⁴² A felvidék, Bél irányításával — Burius nyomdokain — a pietista nevelési rendszer terén lépett előre. Az ő föllépésük nyomán történt meg a hazai polgárság áttörése a tudomány területén.⁴³

A Bél körül létrejött „pozsonyi tudós pietista kör”⁴⁴ nem véletlenül alakult ki, hiszen ő már régóta szorgalmazta egy hazai tudóstársaság létrehozását, ami ezeknek az embereknek a munkáját, elismerését megkönnyíthette volna. Már 1713-ban fölvetette „Institutio ad symbola conferenda” című művében,⁴⁵ majd 1718-ban a „De

³⁷ FABINYI Tibor: Rákóczi és az evangélikusok. In: Rákóczi tanulmányok. Bp. 1980. pp. 365–382. A vonatkozó rész pp. 376–377.

³⁸ SZENT-IVÁNYI i. m. p. 172.

³⁹ Uo. p. 164.

⁴⁰ Uo. pp. 171–172.

⁴¹ Uo. p. 426.

⁴² Uo. Az egész III. közlemény a Dunántúllal foglalkozik.

⁴³ Uo. p. 173.

⁴⁴ Uo. p. 171.

⁴⁵ KOSÁRY 1980. p. 154.

vetera litteratura Hunno—Scythica” című írásában ismét ezt hangoztatta.⁴⁶ 1735-ben ugyanezt már konkrét tervek formájában terjesztette elő, 12 tagú társaságot kívánt létrehozni, de ez a kísérlet az udvar és a magyar arisztokrácia értetlensége és közömbössége miatt kudarcot vallott.⁴⁷

Bél nagyon jól látta már Németországban, hogy a magyar viszonyok ismeretlen, illetve félreismert voltak egyik fő oka a tájékozatlanság. Ezért gondolta, hogy az európai közvéleményt — a tudós, összegző művek mellett — rendszeresen is tudósítani kell az itt történekről. Így került sor egy rendszeres újság, a „Nova Posoniensia” kiadására, amelyet Bélf maga szerkesztett. A II. Rákóczi Ferenc fejedelmi udvarában kibocsájtott „Mercurius Veridicus” után ez volt a második magyar újság. A lapot Pozsonyban, Royer János Pál mester 1717-ben megnyílt evangélikus nyomdájában készítették.⁴⁸ Jellege és címe jól mutatja a külföldi analógiát, (a kor egyik ismert lapja a Nova Lipsiensia) a latin nyelvűség pedig a tudós közönséghez fordulást jelzi. A tudósítások latinsága viszont a pietista Cellarius korszerűsített latin nyelvtana szerint íródott, és így ezt az iskolás korú ifjúság is megértette és olvashatta. A lap első száma 1721. március 15-én jelent meg és 1722-ben szűnt meg.

A magyar tudomány hiányosságai között egyik legfájdóbbnak azt érezte Bélf, hogy a magyar nyelv eredetét, nyelvtanát tárgyaló komoly mű nincs. 1713-ban kiadott — már említett — „Institutio ad symbola conferenda” című írásában gyakorlatilag egy magyar nyelv— és irodalomtörténet tervezetét ismertette. A munka Németországban jelent meg, és a már ismertetett felvidéki értelmiségiekre jellemző összetartás jegyében a fő ismertetői és méltatói a Buriusok voltak (íj. Burius János és Dániel).⁴⁹ Ennek a tervezett műnek az első része 1718-ban Lipcsében jelent meg „De vetera litteratura Hunno—Scythica” címmel. A magyar nyelv méltatására és ismertetésére számos cikket írt német folyóiratokba is. De később német nyelvtant a magyaroknak „Institutiones linguae Germanicae...”⁵⁰ a németeknek pedig magyar nyelvtant 1725-ben „Der Ungarische Sprachmeister, oder kurze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache...”⁵¹ Latin nyelvtana 1717-ben Lőcsén jelent meg,⁵² Cellarius tankönyvének átdolgozása pedig a magyar igényeknek megfelelően, 1719-ben, Nürnbergben.⁵³ A szlovák nyelv iránti érdeklődését és a pietisták anyanyelvi kultúra fontosságát hirdető tételét bizonyítja, hogy segítette a megjelenésben és előszót is írt P. Doležal szlovák nyelvkönyvéhez.⁵⁴

Bél lelkészi működése során több teológiai munkát is írt. 1713-ban készült a „Compendium avagy rövid summája az egész keresztény tudománynak,” amely tulajdonképpen egy német hittankönyv fordítása, de ezt Bélf kibővítette. Teológiai működése kapcsán meg kell említenünk Kempis Tamás művét, amelyet Bélf rendezett újból sajtó alá⁵⁵ és vallási szempontból oly fontos biblia kiadását, amely Károlyi

⁴⁶ KOSÁRY D.: Akadémiai tervek a 18. századi Magyarországon. Történelmi Szemle 1979. pp. 341—354. p. 343.

⁴⁷ Uo. pp. 343—344.

⁴⁸ KOSÁRY 1980. p. 132.

⁴⁹ Uo. p. 154.

⁵⁰ Lőcse, 1718, de újra kiadták Halléban 1730-ban és 1755-ben Pozsonyban.

⁵¹ Ez Pozsonyban jelent meg 1729-ben, de 1731-ben Kolozsvárt, 1734-ben Budán újra kiadták, 1829-ig összesen 13 kiadásban. vö. SZMIDA Lajos: Bélf Mátyás polihisztor élete és munkái. Régészeti és Történelmi Értesítő, Temesvár, 1885. pp. 53—64; 127—144; 203—220. p. 131.

⁵² Grammatica Latina facilitati restituta... ad modum Cellarii.

⁵³ Ch. Cellarii latininitatis probatae et exercitiae liber memoriali naturali ordine dispositus. Ezt is több kiadás követte.

⁵⁴ Grammatica slavico—bohemica. Pozsony, 1746. Vö. A magyar irodalom története 2. 1600-tól 1772-ig. Bp. 1964. p. 468. A továbbiakban MIT/2.

Gáspár újtestamentumának javított változata volt.⁵⁶ Krman Dániel szuperintendenssel együttműködve a szlovákok részére átdolgozta a csehek által készített úgynevezett králici bibliát.⁵⁷ Amint látható, itt is az a cél vezette, hogy a jelentős teológiai műveket magyarul, szlovákul, németül hozzáférhetővé tegye a hívők számára és ezzel a hit területén is bővítsé ismereteiket, amint ez a pietisták tételei között megtalálható.

Bél a Francke—féle iskolán nevelkedve különösen bántónak érezte a hazai földrajzi leírások hiányát, egyáltalán ennek a tudományagnak a magyarországi oktatási rendszeren belüli teljes negligálását. Ezt pótlandó, már Besztercebányán elkezdte az oktatást és elkészített egy kis tankönyvet, egy „Compendiumot.”⁵⁸ De ezzel nem volt megelégedve és hamarosan kibontakozott előtte egy nagyszabású munka körvonala, amely egész Magyarország leírását tartalmazná. Amíg azonban ez megvalósult, még jó sok idő telt el.

A földrajzi anyaggal egyenrangú fontosságúnak tartotta az ország és a múltban itt élt népek történetének megírását. Ezirányú munkásságát óriási anyaggyűjtés előzte meg, ennek folyamán Bél elsők között gyűjtötte össze a magyar történelem pótolhatatlan értékű forrásait, krónikákat, követjelentéseket, stb. E korban több hasonló példát láthatunk. A jezsuita Hevenesí Gábor szintén a történetírás anyagait gyűjtötte, az evangélikus Czwittinger Dávid pedig kortárs írók, tudósok életrajzait készítette el. Azt mondhatjuk, hogy amíg az 1710-es 20-as években életművében a nyelvészeti, pedagógiai, földrajzi és történeti művek egymást váltják, a 30-as 40-es években főleg a történeti—földrajzi munkássága az uralkodó egészen haláláig. Hamar belátta, hogy a források elsődleges fölhasználása — amellett, hogy a maga számára szükséges információkat kigyűjtötte — önálló jelentőséggel is bír a tudományos közvélemény számára. Ezért döntött úgy, hogy külön kötetben közzéteszi ezeket. Azt tervezte, hogy tízes csoportokban — decasokban — publikálja az általa kiszemelt 30 munkát, három kötetben. Az első kötet meg is jelent, nagy elismerést aratva,⁵⁹ a második azonban már csonkán, mert Bél átengedte ezt a munkát tanítványának és munkatársának, Johann Georg Schwandtnernek,⁶⁰ aki 3 hatalmas kötetben tette közzé a magyar múlt legbecesebb emlékeit.⁶¹ Bél ezek közül többet maga kommentált. Erejét és saját kora lehetőségeit meghaladta az az elképzelés, hogy a hazai okleveles anyagot is összegyűjtse és kiadja. Pedig ezeket Bél igen sokra becsülte: „Adj nekem a magyar történet két századából csak kétszáz oklevelet, a királyok szerint elrendezve s én annyi nyereséget szolgáltatok neked a belső történet kibővítésére, amennyit Bonfininek egy egész tizede sem képes nyújtani. Én valóban mindig meg voltam arról győződve, hogy ami a szentírás a teológusoknak, az írott törvény a jogtudósoknak, a józan ész a bölcselőknek, az az oklevél a történetíróknak. Vajha megnyílnának előttük a hazai levéltárak” — írta az Adparatus bevezetőjében.⁶² Bélnek ezen igénye száz év múlva, a reformkor idején merül föl újra.

Bél sokoldalú munkásságát végigtekintve föltétlenül rá kell mutatni a még ma méltatlanul elhanyagolt, kéziratban maradt munkáira és főleg levelezésére. Életének,

⁵⁶ Thomae a Kempis de imitando Chisto libri tres... Lipcse, 1725. Másik imakönyve a „Preces christianae! Lipcse, 1728. és a „Die Gott suchende Seele.” Lipcse, 1729.

⁵⁷ Lipcse, 1717.

⁵⁸ Halle, 1722.

⁵⁹ Compendium geographicum. 1713 ? Vö. HAÁN i. m. pp. 29—30; 35

⁶⁰ Adparatus ad historiam Hungariae. Pozsony, 1735.

⁶¹ A II. kötet — azonos címmel — 1746-ban, szintén Pozsonyban jelent meg, ebben azonban csak két mű található.

⁶² Scriptorum rerum Hungaricarum veteres ac genuini. 1—3. Bécs, 1746—48. a továbbiakban SRH.

⁶³ Idézi SZMIDA L. i. m. p. 137.

a művek születésének, saját gondolatainak legfőbb tanúi a levelek százai, amelyeket még csak nem is vettünk számba. Ebben a korban, és különösen a felvidéki értelmiségiek között, a levél, — mint az információközlés gyors és kitűnő eszköze — sokkal nagyobb fontossággal bírt, mint más időkben. Bél ráadásul itthon és külföldön a korszak számos szellemi és politikai kiválóságával levelezett, így ezek földérítése saját személyén túl, egyéb vonatkozásban is hozhat jelentős eredményeket.

A megfeszített munka Bél erejét is kikezdte, 1742-ben szélütés érte, ami alkotókedvét és teljesítményét jelentősen csökkentette. Lelkeszi teendőit is egyre nehezebben látta el, ezért 1749. júniusában egyháza nyugállományba helyezte, de ezt már nem élvezhette, mert 1749. augusztus 29-én meghalt.

A Notitia keletkezési körülményei, szerkezete

A 18. század, de talán a magyar tudomány történetnek is mindaddig legnagyobb jelentőségű — és terjedelmű vállalkozása volt Bél Mátyás fő művének az elkészítése, annak a Notitiának,⁶³ amelyet eddig szántékkal figyelmen kívül hagyunk. Tegyük hozzá azonnal, hogy a munka teljes terjedelmében ma még alig ismert, mert a nyomtatásban megjelent 5 kötetten túl, azt terjedelemben többszörösen meghaladó anyag maradt ránk kéziratban, amely részben megye leírásokat, részben az ország gazdaságát, lakosságának életét stb. tartalmazó köteteket foglal magába.

18. századi tudomány történetét tárgyaló művek és a Bél munkásságával foglalkozó tanulmányok egyaránt meggyőző módon mutatnak rá a hon — és államismereti leírások eredetére, kiemelve annak holland — német mintaképeit, az evangélikus pietista közvetítő szerepet, arra a konklúzióra jutva, hogy a Halléban végzett Bél esetében ez a német példakép volt a meghatározó. A elért eredményeket maximálisan figyelembe véve az alábbiakban arra szeretnék rámutatni — és néhány konkrét példával bizonyítékot is szolgáltatni — hogy ez a kérdés sokkal összetettebb és bonyolultabb (mint ahogy Bél életének és munkásságának számos más vonatkozása is az) semhogy egyetlen ilyen tényezővel lehetne magyarázni.

Az állammal foglalkozó egyedi munkákat — J. Bodin, H. Grotius, Bossuet írásait — a 17. században önálló műfajjá váló — hon — és államismereti irodalom váltotta föl, amelynek egyik fő alakja a helmstedti jogtörténész Hermann Conring volt. A földrajzi, gazdasági, statisztikai adatokat összegző könyvek a fejlődő központi hatalom intézkedéseit az adóztatást és egyáltalán a korszerűtájékozódást kívánták megkönnyíteni. A 17. század vége felé, a fölvirágzó német pietista mozgalom átvette és továbbfejlesztette ennek eredményeit, különösen a Bél számára oly nagy hatást jelentő August Hermann Francke és Cellarius munkásságára gondolunk.⁶⁴ A pietista — német ág mellett föltétlenül említést érdemel a 17 — 18. századi jezsuita földrajzi leírások sorozata, amely Bél közvetlen előzményei közé sorolható. Névszerint a szakirodalom rendszerint Timon Sámuel,⁶⁵ Csiba Istvánt⁶⁶ és Michael Bonbardust említi.⁶⁷

⁶³ Notitia Hungariae novae historico—geographica. I—V. Bécs, 1735—42. A továbbiakban csak Notitiaként említjük.

⁶⁴ Ez a kérdés a hazai irodalomban eléggé feldolgozatlan. Rövid összefoglalást tartalmaz HÓMAN Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században. Bp. 1920. pp. 7—13. és KOSÁRY 1980. pp. 150—154., továbbá MIT/2 pp. 465—466.

⁶⁵ Celebriorum Hungariae urbium et oppidorum topographia. Nagyszombat, 1702. Vö. KOSÁRY 1980. p. 146. és az MIT/2. pp. 411; 418; 430; 559.

⁶⁶ Tyrnavia nascens, Nagyszombat, 1706. és Dissertatio historico—physica de admirandis Hungariae aquis. Nagyszombat, 1713. és Dissertatio historico—physica de montibus Hungariae. Nagyszombat, 1714. Vö. MIT/2. pp. 418; 465. és KOSÁRY 1980. pp. 150; 177.

⁶⁷ Topographia magni regni Hungariae. Bécs, 1718.

Bél munkásságát vizsgálva — részben a kiadott, részben a kéziratban maradt leírásokat értve ide — kitűnik, hogy ő nem mindegyik művet, vagy szerzőt ismerte, vagy ha igen, nem mindet használta. De az megállapítható, hogy egyes leírásokat különösen sokra értékelt. Elsősorban azokra gondolunk, amelyekből formai, szerkezeti és tartalmi elemeket vett átt, és amelyeket — mint fontos forrást — bevett az Adparatus kötetébe, vagy átadott Schwandtnernek, a S. R. H. számára.

Bél sokra tartotta egyik korai leírásunkat, Oláh Miklós 1536-ban keletkezett Hungaria — ját.⁶⁸ E munka a magyar nép eredetéről, a hun—magyar kapcsolatokról szól, ám 15 fejezetben közli Magyarország földrajzi leírását is (a IV-től a XIX-ig). Az ország leírása elég kezdetleges, nem megyénként, hanem nagyobb tájegységekként tekinthető át, és együtt tárgyalja Moldvát és Havasalföldet is.

Nem sokkal Oláh Miklós után 1556. körül írta művét Gregorancz Pál győri püspök. Ezt is Bél adta ki elsőként.⁶⁹ Az első tíz oldal történeti összefoglalást tartalmaz, amelyben a magyar nép eredetét, a hun—magyar rokonságot fejt ki, azután a keresztény királyainkat, egészen I. Miksaig. Ezt követi a földrajzi leírás, amely két részből áll: általános (Pars generalis: Hungariae delineatio) és különleges (Pars specialis: Hungariae descriptio). Ennek során sajátosan kevert földrajzi sorrendben halad, de a fő egységet az erőkségek ill. a püspökségek jelentik.

Ismerte és sokra értékelt Bél Révay Péter leírását is, ami kitűnik abból is, hogy két nyomtatott kiadás után a SRH. II. kötetében ismét kiadták.⁷⁰ Révay maga is evangélikus volt, és a koronát, valamint az ország történetét tárgyaló munka az ország rövid leírását is odaillesztette, ő azonban a „Szent korona” országfogalmával dolgozott, azaz ide sorolta Szlavóniát, Dalmáciát, Horvátországot, Boszniát, Szerbiát, Galiciát, Lodomeriát, Kumániát és Bulgáriát.⁷¹ Magyarország leírásában főleg a magyarok eredetéről írt, illetve felsorolta a négy fontos folyót, a Dunát, Tiszát, Drávát és a Szávát.⁷²

Bél az általa használt művek közül a legtöbbet Parschitius Kristóf országleírásából merítette. Erre azért kívánunk bővebben kitérni, mert munkássága Bél szempontjából meghatározó, ugyanakkor a szakirodalom szinte nem is tud róla.⁷³ Ő, a selmeci liceum rectora és ebben a minőségben ment el az 1687-es pozsonyi országgyűlésre. Nem tudjuk pontosan mi történt, miért maradt Parschitius hosszabb ideig Pozsonyban, tény az, hogy a selmecbányai egyházi—városi előljárók megfosztották őt hivatalától, azzal, hogy az engedélyezett időn túl maradt távol. Fölmerülhet a gyanú, hogy Parschitiust esetleg a pietizmussal vádolták meg, ám erre sem ekkor, sem később semmi bizonyítékunk nincs.⁷⁴

⁶⁸ Első kiadása Bél Adparatusában, az első kötetben. pp. 1—41. Vö. BARTONIEK Emma: Fejezetek a XVI—XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Kézirat gyanánt. Bp. 1975. pp. 24—34.

⁶⁹ Adparatus... 2. pp. 85—146., de maga a leírás csak a 112-ig. Vö. BARTONIEK E. pp. 128—132

⁷⁰ De Sacra Corona Regni Hungariae. Augsburg, 1613. RMK III. 1118 és Bécs, 1652. RMK III. 1795., továbbá az 1659-ben Frankfurtban kiadott bővített változat: De monarchia et Sacra Corona regni Hungariae... RMK III. 2058. Bél közreműködésével mindkét változat bekerült a SRH II.-be Révayra legújában ld. BÓNIS György: Révay Péter. Bp. 1981.

⁷¹ RMK III. 1118. p. 53. és RMK. III. 2058. pp. 146—148.

⁷² RMK III. 2058. pp. 146—148.

⁷³ A korabeli — főleg evangélikus — lexikonok ismerik ugyan nevét és megjelent munkáit, SZINNYEI elsősorban költő és teológiai munkáit sorolja fel, X. pp. 416—420. KOSÁRY Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. Bp. 1970. p. 60. említi az Esztergomban őrzött kéziratot, de a leírás eddig nem kapta meg azt a figyelmet, amit megérdemelne. Vö. LAKATOS P. — ZOMBORI I. i. m. a 23. jegyzetben.

⁷⁴ HORÁNYI Elek: Memoria Hungarorum. Bécs, 1775—1777. 1—3. A 3. kötet p. 38. azt írja róla, hogy „ab officio iustas ob causas a superioribus remotus, incertis foedibus per Germaniam

Számunkra azonban az a döntő hogy a számkivetett Parschitius hirtelen elhatározással az elhagyott ország történetével és leírásával kezdett foglalkozni. Munkásságának eredményeként az 1690-es évek végére két nagy műve készült el kéziratban. Az egyik az ország történetét vizsgálta, főként a magyarok eredetét, bejövetelét és a királyokét, egészen I. Lipótiig. Ez a munka 1702-ben nyomtatásban is megjelent.⁷⁵ Bél szempontjából azonban fontosabb a második, a jelenlegi formájában csak 1705-körül elkészült Magyarországi leírása, amely kéziratban maradt fenn.⁷⁶

Parschitius eme vállalkozása kortársai előtt nem volt ismeretlen, és jó ideig még halála után is megemlékeztek róla, bár különböző címmel említették. A Jöcher féle lexikon azt írja, hogy két kézírata maradt hátra: az egyik a *Historia Hungariae*⁷⁷ Bartholomaeides pedig azt írja: *Obiit Lipsiae et reliquit duo Mas. Historiae scilicet et topographiae, quae 1689 se vidisse, Joh. Rezik testis est.*⁷⁸ Véleményünk szerint a *Topographia* és a Rezik által említett *Comitatus Hungariae* egy és ugyanazon mű, mégpedig az, amelyik ma Esztergomban található.⁷⁹

Számunkra ez a leírás igen fontos. Ugyanis Parschitius ezzel tovább fejlesztette a magyar tudományban azokat az alapokat, amelyeket fölhasználva Bél Mátyás elkészítette hatalmas művét. Hangsúlyozni kell, Parschitius nemcsak azzal végzett nagy munkát, hogy rengeteg konkrét anyagot összegyűjtött, hanem leírásának messze-mutatató módszertani újdonságai voltak. Parschitius maga is tisztába volt műve jelentőségével. Azt írta: „Igen kemény és sok nehézséggel, sok fáradozással megterhelhet munkához fogok, amidőn a Magyar Királyság 64, a Szlovén Királyság 3 és az Erdélyi Fejedelemség 7, általam mind ez ideig sohasem látott vármegyéjének összeírását magamra vállalom... Bevallhatom, hogy ebben a tekintetben egyetlen szerző elődöm

et Belgium circumferebatur ...Szinte szó szerint ezt írja RIBINI János: *Memoriabilia ecclesiae Augustanae confessionis in Regno Hungariae*. 1—2. Pozsony, 1787—1789. a 2. kötetben, p. 138. De ebből az is kiderül, hogy az idézett részt mindketten CWITTINGER Dávid: *Specimen Hungariae literatae*, Frankfurt — Lipcse, 1711. c. könyvéből vették p. 295., aki azt írja: „...hunc Parschitzium ab officio iustis de causis remotum esse, quanquam causae illae allegatae non sunt.”

⁷⁵ *Tabella Hungariae, Ducum et Regum Christianorum*. Wittenberg, 1702. lásd 22-es lábjegyzet

⁷⁶ Ma az esztergomi érseki könyvtár kéziratjai között található: Jelzete; Col. X. Tit. II/a. A kézirat feldolgozásában igen komoly segítséget nyújtott a könyvtár közelmúltban elhunyt igazgatója, dr. Kovách Zoltán kanonok.

⁷⁷ *Allgemeines Gelehrten Lexicon*, vol. M—R. Lipcse, 1751. Parschitius C. címszó.

⁷⁸ *Memoriae Ungarorum*. Pest, 1817. p. 167. Az ott szereplő dátum mindenképpen téves. Rezik kéziratosa munkájának az OSZK-ban őrzött másolatában a selmecbányai rész nincs benne. (Quart. Lat. 29.) Ezért az 1971-es pozsonyi, szlovák nyelvű kiadást használtuk. (J. REZIK — S. MATTHEIDES: *Gymnazilógia Dejiny Gimnazii na Slovensku*. Ed. V. RUZICKA) p. 345. „...napisal pozoruhodné dielo Comitatus Hungariae, ktoré som cital v roku 1698.” De mindjárt utána megjegyzi: „Dalej zostavil aj dielo *Historia Hungariae* a *Topographia Hungarica* (obe rukopisu).”

⁷⁹ *Comitatus Regni Hungariae*. Sajnos, munkánkat maga Parschitius is megnehezíti, mert a bevezető elején azt írja, hogy hosszabb útra készül, és ha valami baj érné, két kéziratot hagy hátra, amit ki kell nyomtatni: 1. *Comitatus Regni Hungariae, Transylvaniae et Slavoniae septuaginta quatuor*, in folio. 2. *Tabula Regni Hungariae Locupletior redditu*, in folio (p. V.) Nyilván azért nem említi a történeti munkáját, mert a fenti részt 1702. körül, vagy később írta, amikor az már megjelent. Tény, hogy erről a Tabuláról semmit sem tudunk. PÁLFY Miklós: *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser ungarischen Bibliothek* — ja (Halle—Saale, 1965.) sem tud róla. Írásbeli megkeresésemre Halleből azt a választ kaptam Prof. dr. sc. Dietze igazgatótól, (Universitäts — und Landesbibliothek Sachen—Anhalt) hogy az anyagukban nincs Parschitius kézirat. Berlinből és Humboldt egyetem Finnugor Tanszékének könyvtárából egy Parschitius levél másolatát kaptam, azzal, hogy ez minden, ami tőle van. A fenti helyeken történt kutatásban dr. Hajdú Péter volt szíves segítségemre, akinek itt köszönöm meg közbenjárását. Mindezek alapján, ha nem is mondhatjuk biztosan, hogy Parschitiusnak ez a műve végleg eltűnt, egyelőre be kell érünk azzal, hogy a megleleírást lehet csak tanulmányozni. Megjegyezzük még, hogy Parschitius bevezetőjében szerepel egy másik címlapszerű oldal is, ott viszont címként „*Descriptio...*” szót használ.

sem volt, vagy csak néhány olyan, aki egyedül a puszta neveket említette zavaros sorrendben, hibásan és csonkán.”⁸⁰

Valóban, már az is kérdéses volt, hogy a Magyarország fogalmon mit értsen. Ő is ismerte a Révay Péter által említett 10 országot, amelyet a magyar szent korona alá soroltak, de ő, reálisan, a fenti három egységet vette be művébe, amelyet Kis—Magyarország néven említ. Módszertanilag rendkívül jelentős, hogy a tárgyalt területeket vármegyéenként vette sorra. Összehasonlító táblázatban vizsgálta, hogy Bonfini, a Tripartitum, Pietro Ranzano illetve Szenci Molnár Albert a lexikonában hány megyét említett és milyen sorrendben. Joggal állapította meg, hogy az ő beosztása nemcsak teljesebb (azok 44—46 megyét említene, ő 74-et), de az övé valóban rendszerben van.⁸¹ Parschitius Horvátország 3 megyéjének említésénél kitért arra, hogy nem ért egyet Rátkai Györgyel, a jezsuitáknál tanult zágrábi kanonokkal, a később kalocsai nagypréposttal, aki 1652-ben írt munkájában nemcsak kigúnyolta a protestánsokat, hanem Horvátország területébe bevette a Dráva—Száva köz megyéit, azaz Pozsegát, Verőcét, Szerémet, Valpót és Zalát. Parschitius ezt elvetette, és a fenti megyéket a szűkebb Magyarország részeként tárgyalta.⁸²

Parschitius célja a mű elkészítésével az volt, hogy vázolja az ország történetét, közigazgatási és politikai rendszerét — a bevezetőben általánosságban, majd megyéenként külön-külön. Továbbá, hogy számba vegye Magyarország adottságait: mi élte túl a török hódoltságot, mely települések pusztultak el a háborúban. Érthető, hogy a leírásban a történeti, néprajzi és gazdasági részek keverednek. De meghatározó jelleget adott neki az is, hogy Magyarországtól távol írta munkáját, ahol nem kellett cenzortól tartania. Nagyon jól tudta, hogy az egyes visszahódított déli területeken nem állították vissza a vármegyei közigazgatást, hanem azt közvetlenül Bécs alá rendelték (határőrvidék). Parschitius felvidéki környezetből származott, Németországban tanult, hungarus tudata — akárcsak számos kortársának (Bél Mátyást is ideértve) — igen erős. Ezért ő a török előtti Magyarország politikai és földrajzi fogalmát használta, így az országgyűlést és a rendi jogokat sértő új rendelkezéseket nem vette figyelembe. Számos, más vonatkozásban is előkerült ez az öntudatos szemlélet, amely őt a köznemesség haladó gondolkozású képviselőinek szintjére emelte, sőt — akárcsak Rádaynál és Lányinál — ezek az elvek már túl is mutattak rendjük elképzelésein. (Ez nem zavarta abban Parschitiusot, hogy ugyanakkor Lipótot költeményekben énekelje meg, s hogy Comitatusát I. Józsefnek ajánlja.) Ő mint a magyar nemes (ezt a nemesi voltot a bevezető részben többször említi) a magyar királyságba belesorolta Erdélyt, Horvátországot és Szlavóniát is. Azt szintén hozzátette, hogy nagy feladatot nem egyik napról a másikra, hanem 12 év kemény munkájával érte el.

Az így kialakult rendszerben a következő cél vezette: „Tervezett művem tekintetében első gondom volt az ország megyéinek a leírásában, bemutatni azok fekvését a földrajzi hálózat szerint, azután a városoknak, mezővárosoknak, váraknak és hegyeknek, folyóknak, továbbá a nevezetesebb állóvizeknek és a különféle vizeknek helyét meghatározni, végül az esztendőök sorrendjében megvilágítani az emlékezetes és járulékos dolgok vonatkozásában a meghatározott és a bizonytalan kimenetelt. Mert, miként az utasok a gyengén jelzett helyeket is igen könnyen felismerik és megfigyelik, úgy a haza fiai az élvezettel való olvasástól felfrissülve és épülve igen

⁸⁰ PARSCHITIUS: Comitatus Regni Hungariae. p. XLIV. Valamennyi idézett rész Lakatos Pál fordítása.

⁸¹ A kézirat LXII. oldalán.

⁸² Parschitius: Comitatus p. 24. RÁTKAY György: Memoria Regum et Banorum, Regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae, ...Bécs 1652. RMK III. 1974. c. könyvről van szó.

könnyen szokták az emlékezetükbe vézni az ilyen, különféle említésre méltó dolgokat a helyek megismerése, továbbá az idők változása és forgandósága tekintetében. De fájdalom! A hosszú idő alatt mennyi szörnyű dolog történt. Magyarországon majdnem minden megváltozott. Nemcsak egész nemzetek pusztultak ki, hanem a legnevezetesebb városokat is feldúlták katonai erővel, sőt még maguk a a helyek is elmozdultak és máshová települtek át, midőn a vizek áradásától és az igen kemény sziklától sújtattak.”⁸³

Nagyon öntudatosan hangoztatta, hogy nem kenyere a bőbeszédűség, témája előadásánál igyekezett a legszükségesebbre szorítkozni. „A megtekintésre érdemes városokat, várakat, folyókat nem mindig a legpontosabb magyarázattal, olykor csak általánosságban jegyeztem le, ti. hogy azok, akik ezeket a megyéket meglátogatják, méltán találjanak valamit, amit a mi kutatásainkhoz és fáradozásainkhoz hozzáadhassanak. Minden módon gondoskodtam a rövidegről, kerültem a szavak felesleges szaporítását. A geográfiával nem fér össze az ékesszólás, miként Pomponius Mela mondja. Aki többet kíván, járja be maga az említett helyeket, és saját szemével alaposabban tekintse meg a megjegyzésre érdemes dolgokat. Továbbá, ha egyesek majd az elkövetett hibákra fognak figyelmeztetni, annyira távol van tőlem az illetőkre megharagudni, hogy inkább köszönetet akarok mondani. Ilyen sok egyedi esetben nehéz, sőt lehetetlen néha—néha nem tévedni.”⁸⁴

Általában arányosan oszlik meg a terjedelem: egy—egy megyére 3 oldal jut. Kivételt képeznek az olyan — szűkebb hazáját képviselő megyék, mint Sopron (16 oldal), Fejér (12 oldal), Pozsony (20 oldal) és Zólyom (14 oldal). Ugyanakkor Szörény, Haram, Macsó, Órbács, Krassó és Szibirnyik (Szebernyik?) megyéket egyetlen oldalon intézi el, azzal a megjegyzéssel, hogy aki ezekről a töröktől elpusztított vidékekről többet akar tudni, az menjen oda és nézze meg maga. Előfordulnak betétek is — így pl. (10 oldalon át) külön számozás nélkül leközölte az 1699-ben megkötött karlócai béke teljes szövegét.

Az előszóban ismertette a magyarok bejövetelét hazánk területére, ill. a Kárpát medence népeinek történetét (a kelták, cimberék, gótok, gepidák, vandálok és természetesen a hunok) a magyarok érkezése előtt. Valószínű, hogy a szakasz több részletben készült és Parschitius maga sem tekintette befejezettnek, mert a sok forrás felhasználásában semmi kritika sem figyelhető meg, és az egymásnak ellentmondó adatok csak úgy hemzsegnek a szövegben — ami egyébként nem jellemző Parschitiusra. Különösen részletesen időzik a hunoknál, ír Budáról, Attila bátyjáról, és magáról Attiláról.

A magyarokkal kapcsolatban a „kettős honfoglalás” teóriáját mondta el: Szerinte a hét vezérrel a magyarok valamikor a 700-as években jöttek ide, és megalapították a hun—avar országot. Sokat harcoltak Nagy Károllyal és másokkal. Arnulf császár idején érkezett a magyarok egy újabb hulláma Szkítiából és a Meotis mocsaraiból. Említette a kalandozásokat, majd Szent Istvántól kezdve felsorolta Magyarország királyait, egészen I. Lipótig és I. Józsefíg. Leírta a magyar állam berendezését, a legfontosabb politikai tisztségeket. Mindez azt mutatja — amit később Bél maga is tapasztalt — hogy hiába írt Parschitius külön művet az ország történetéről, a földrajzi—természeti és a terület történeti vonatkozásait nem tudta külön tárgyalni, kénytelen volt azt összevontan vizsgálni. Ugyanez figyelhető meg az egyes megyék leírásánál is.

Igen gazdag a listája azoknak a műveknek, amelyeket munkája során fölhasznált. Plinius, Pomponius Mela, a fuldai évkönyvek, Regino prümi apát, Pietro Ranzano, Thuróczy, Bonfini, Istvánffy, Zsámboky, Wolfgang Lazius ismert művei mellett

⁸³ Uo. pp. XLV—XLVI.

⁸⁴ Uo. p. IV.

Parschitius ismerte és idézte a Tripartitumot, Szcenci Molnár Albert lexikonát, Petrus Bizarus, Johannes Sommer, Révay Péter, M. Samuel Budinas, Katona Mátyás, Johannes Marting és Petrus Ratagus egy—egy munkáját. Amint látható, egyrészt a humanisták jólmert, alapvető könyveit, másrészt korának friss, főleg protestáns munkáit használta föl, amire Wittenbergben könnyen lehetősége is volt. A kézirat végén index található a megyék, városok, kolostorok és erődök felsorolásával. Számos üresen maradt, de beszámozott oldal arra utal, hogy bizonyos kiegészítéseket még kívánt tenni.

Az egyes megyék ismertetésénél előbb röviden összefoglalta a főbb jellegzetességeket, továbbá rendszerint a megye nevének eredetét és a helyét a térképen. Ezután ismertette határait, a szomszédos megyéket, majd sorra vette a szabad királyi városokat, azután a mezővárosokat, a várakat, falvakat és végül a vizeket [folyó, patak, tó, gyógyvíz, stb]. Nem feledkezett meg jelentősebb történeti eseményekről sem. Bél munkájával összehasonlítva szembeszökő az a tény, hogy Parschitius sokat írt a protestantizmusról, amíg az ilyen, nem katolikusokra vonatkozó információkat a cenzúra Bél kézírataiból kihagyatta.

Parschitius előszavában nem titkolta, hogy az általa leírt megyéket ő nem járta be, csak térkép, és írott források, illetve általunk ma már nem ellenőrizhető szóbeli, sajtó és röplap anyag segítségével dolgozta föl. Ahogy északról délre haladt a leírásban, ismerete úgy vált gyérbbé, több a tévedése is. De ez nem az ő hibája, hiszen ellenőrzésre nem volt lehetősége. Mivel megfelelő térkép nem állt rendelkezésére (ebben az időben nem is volt ilyen) sokszor a megyék határainak leírása is téves, vagy esetleges.

Parschitius fentebb — szükségszerűen — bővebben ismertetett munkája igazán utóélete révén válik fontossá számukra. Ugyanis a kézirat hamarosan Bélhez került. Nem tudjuk pontosan mikor és kitől. Az sem ismert, hogy Bél kérte és fizetett is érte vagy ajándékba kapta. Az bizonyos, hogy Parschitius készülő munkájáról a kortársak tudtak, Bél is. Hogy személyesen ismerték-e egymást, arra nincs adatunk. Tény az, hogy az 1710-es évek közepén már Bél tulajdonában volt, több helyen beleírt — lapszélre, üres féloldalakra, sőt az összefűzött kötetbe külön lapot is beragasztott. Valószínű, hogy Parschitius halála után a hagyatékát elárverezték, és ekkor került Bélhez.

Némi támpontot nyújt maga a kézirat. Ugyanis a kötet első lapja (jelzete I.) egy beragasztott levél, amelynek írója Burius Dániel, címzettje pedig Bél. Sajnos keltezése nincs, de a szöveg arra utal, hogy a kéziratot küldő kísérlévről lehet szó, amit megerősít a beragasztás ténye is. A levélben a hozzáírt dicsérő szavak is jelzik, hogy Burius Dániel tudott Bél nagy vállalkozásáról. Mivel esett már arról szó, hogy a két tudós között szoros kapcsolat volt, és Burius ezidőben Németországban élt, az ő közbenjárása ez ügyben eléggé indokolt volna. Mindenesetre az eddigieket teljes bizonyossággal igazolni nem tudjuk.⁸⁵

⁸⁵ A levél teljes szövege: Clarum PANNONIAE germen doctissime BELI,
Arcta juncte mihi FAUTOR amicitia:
Altos fatorum Tua pandere penna recessus,
Dum cupit, obruta queis HUNGARA LINGUA jacet;
Conatur, fateor, quod non conatus adusque
Est quisquam, nec habet Patria terra parem
Ausu coepta pio, fidenter promere perge,
Non fallont nisus digna brabea Tuos.

Boni ominis ergo
adnectere pauca haec voluit,
gratnlabundus,
DANIEL BURIUS UNGARUS

Az a tény, hogy a kortársak is tudtak a kézirat Bélhez kerüléséről, sőt, hamarosan vádaskodásra került sor, akkor, amikor Bél munkájának híre már messze földön elterjedt. Az 1729-ben megjelent könyv szerzője, a pietistákat támadva Bél azzal vádolta, hogy Parschitius munkáját plagizálta és annak eredményeit a maga hasznára gyümölcösöztette.⁸⁶ Már Haan Lajos is tudott erről, de mivel a vitatott kéziratot valószínűleg nem ismerte, Bél méltató művében ezt mint rágalmat intézte el.⁸⁷ Hasonlóképpen néhány mondattal intézte el Dékáni Kálmán is a kérdést, de ő tudni vélte, hogy árverésen vásárolta meg Bél a kéziratot.⁸⁸

Az elmondottakat figyelembe véve érdemes nagyobb figyelmet szentelni annak a kérdésnek, hogyan formálódott a Notitia gondolata Bél életében és mely állomásokat különíthetünk el, kinek, minek volt hatása a mű születésére és milyen mértékben.

Az igény Bélben minden bizonnyal hallei tanulmányai alatt merült föl, azaz Magyarország olyan leírásának az elkészítése, amely a kor tudományos követelményeinek megfelelően tartalmaz adatokat az országról és lakosairól, mind a külföldi olvasó, mind a hazai számára. Amikor hazatért, más tevékenysége közepette elkezdte gyűjteni az ilyen témájú munkákat, ezekből jegyzeteket készített, és a tanítás közben egy kis földrajzi compendiumot is összeállított az 1710-es évek elején.⁸⁹ Az összegyűjtött források (Oláh Miklós, Gregoriancius, Révay Péter, stb.) pedig az Adparatus anyagába kerültek. Az világos volt Bél előtt, hogy alapvető módszertani kérdések a következőkre irányulnak:

- a) az ország leírásakor a történeti és földrajzi részeket hogy tudja külön tárgyalni
- b) az ország leírásakor milyen földrajzi, politikai, közigazgatási, stb. elv alapján tárgyalja a területeket, milyen sorrendben vegye őket
- c) mi lesz a tervezett mű alapegysége, ami módot nyújt az anyag kifejtésére.

Az általa addig ismert művek információik, de méginkább hibáik, kezdetlegességük révén csak kisebb ötleteket nyújtottak. A német államismereti iskola módszerei pedig a magyar viszonyokra nem voltak egy az egyben alkalmazhatók. Ebben a szakaszban kapta kézhez Bél Parschitius művét. Bár jelentős korkülönbség volt közöttük, műveltség, származás, szülőföld, vallás, iskolázottság tekintetében nagyon sok azonosság állt fenn a két ember közt. Bél ismerte Parschitius 1702-ben megjelent történeti munkáját, és íme kézhezkapta a földrajzi leírását is. Meggyőződésünk, hogy módszertani szempontból a Comitatus meghatározónak bizonyult a Notitia keletkezésére. Nyilvánvaló lett Bél előtt, hogy a magyar viszonyok ismeretében a vármegyrendszer biztosítja a legjobb tárgyalási alapot, a vármegye lehet az a keret, amibe mindent belesűrítet. Úgy tervezte, hogy az elkészült kéziratok végleges kialakítását a vármegyei hivatalnoki karok véleménye, kiegészítése alapján készíti el. Arra nem gondolt, hogy a vármegyék gyanakvásából származó ellenvetések, vádaskodások fogják alaposan megnehezíteni.

Parschitius alkalmasint írt a protestánsok helyzetéről is, ami Bél számára szintén kedves lehetett. Érdekes módon azonban Bél ekkor, az 1710-es évek közepén még nem lépett a nyilvánosság elé művének tervével, holott az jelentős részben már összeállt. Ehhez egy olyan eseményre volt szükség, amely a türelmes és óvatos, de nem önérzet nélküli Bél-t kizökkentette nyugalomból, és cselekvésre bírta. Ez a kiváló ok pedig egy 1718 nyarán, Bécsben megjelent új könyv volt.

⁸⁶ JEVER J.: Verzeichniss allerhand pietistischer Intriguen und Unordnungen in Lithauen, viele Staendten Teutschlands, Hungarn und America. H. n. 1729. pp. 127—129.

⁸⁷ HAAN L.: Bél Mátyás. Bp. 1879. pp. 6; 7; 68.

⁸⁸ DÉKÁNI K.: Bél Mátyás földrajza. Marosvásárhelyi Ref. Koll. Ért. 1903. p. 107.

⁸⁹ HAAN i. m. p. 35. Vö. DÉKÁNI K. i. m. p. 15. lásd 58-as lábjegyzet

Szerzője Michael Bonbardus, grazi jezsuita volt, aki a magyar királyság topográfiaját kívánta e könyvben adni.⁹⁰ Valójában a történeti és földrajzi részeket vegyíti ő is. A szakirodalom Bonbardus művét nem sokra méltatta, és jóformán alig tartja számon — tulajdonképpen joggal. Munkája sok tekintetben nem lépett túl a 17. században készült, hasonló tárgyú műveknél. Látszik rajta, hogy egy, az országtól távol élő, idegen egyházi ember, néhány régi könyv és forrás alapján állította össze. Számunkra jelentősége éppen abban áll, hogy hibáival, tévedéseivel, és egyéb fogyatékosságaival arra ingerelte Bélt, hogy régóta tervezgetett művét végre elkészítse, tervezetét a nyilvánosság elé bocsássa. Főként azért, hogy a jezsuita szerző állításait cáfolja, az elhallgatott, vagy célzatos részeket pótolja, illetve kiigazítsa, különösen azokat, amelyek a hazai protestáns és főleg evangélikus — egyházat érintették. Az egyes megyék leírásánál számos alkalommal találkozhatunk Bél megjegyzésével, ahol konkrétan cáfolja, vagy helyesbíti Bonbardust. De ezt csak a kéziratban maradt anyagnál tudjuk jól megfigyelni, a Bél életében kiadott anyagban alig.

Bonbardus munkáját 4 részre osztotta. Az elsőben történeti összefoglalást adott.⁹¹ A második részben a magyar államról beszélt, Szent Istvántól kezdve. Gyakorlatilag megyénként tekintette át az országot.⁹² A harmadik részben írt Dalmáciáról, Horvátországról, Szlavóniáról, Boszniáról, Szerbiáról, Bulgáriáról, Halicsról és Lodomériáról, végül a negyedikben Erdélyről, Havasföldről és Moldváról.⁹³

A földrajzi leírások szerzőit és munkáikat áttekintve azt vehetjük szemünkre a szakemberek, hogy a fenti névsor esetleges, hiányos, mivel jelentős képviselők kimaradtak. Arra szeretnénk rámutatni, hogy itt csak azokra térünk ki, akiket Bél biztosan ismert és használt, így azok az ő művére meghatározóak voltak.

Ma még nem ismeretes, hogy óriási levelezésében Bél mikor és kinek említette tervezett művét. Azt viszont tudjuk, hogy az első nyilvános híradás 1718 november 3-án jelent meg. A lipcsei lapban közölt tervezet⁹⁴ a levélforma ellenére arra vall, hogy szerzője azt eleve a nagyközönségnek szánta. Az ürügy, hogy barátja kérésére írta, sokkal inkább szerénykedésnek, mint tényleges magyarázatnak tűnik. A rövid bevezető részben Bél elmondta, hogy régóta foglalkoztatja már a téma, és úgy érzi, hogy a jó polgárnak kötelessége is a haza érdekét szolgálni.⁹⁵ A másik ok, amiért művét készíti, az, hogy azok a szerzők, akik korábban a témáról írtak, vagy tévedésekkel teli munkákat készítettek, vagy ami még rosszabb, szándékosan gyalázták az országot.⁹⁶ Ezért műve révén mindkét típusnak segítségét adhat, mert egy megbízható leírást fog készíteni.⁹⁷

Úgy véljük, Bonbardus 1718. nyarán megjelent könyve — amely Bél közismert érdeklődése, jó kapcsolatai, és Bécs—Pozsony közelsége miatt rövid idő alatt a kezébe

⁹⁰ *Topographia magni regni Hungariae*. Bécs, 1718.

⁹¹ *Uo.* Pars I. *Vetus Hungaria*. pp. 1—40.

⁹² *Uo.* Pars II *Hungaria Moderna* pp. 41—187. *Hungaria Cisdanubiana* (Dunántúl); *Hungaria Trans—Danubiana Inferior* (Pozsony, Árva, Bars, Nógrád stb. megyék) *Hungaria Trans—Danubiana Superior* (Abaújvár, Arad, Békés, Csongrád stb.) *Hungaria Trans—Danubiana Ulterior* (Kraszna, Kővár, Zaránd stb.) *Hungaria Trans—Danubiana Infima* (Bács—Bodrog, Pest m., Temesi Bánság stb.).

⁹³ *Uo.* Pars III. *Hungaria annexa*. pp. 188—318. és Pars IV *Hungaria annexa*. pp. 318—371.

⁹⁴ *Epistola Matthiae Belii ad amicum Lipsiensem de adfecto opere suo de Hungaria etc.* *Wöchentliche Postzeitung von gelehrten Neuigkeiten*. Lipcse. A levelet közli a *Történelmi Tár* 1882. pp. 589—592.

⁹⁵ *Uo.* p. 590. „...bene mereri de patria, ad bonum civem pertinere semper existimavi.”

⁹⁶ „Accessit nimia auctororum qui patriam nostram, ea parte, qua mihi propositi describendam, illustrarunt, vel hallucinatio, vel, quod turpius longe est, calumniandi libido.” *uo.*

⁹⁷ „Utrisque succurrendum rebar: istis quidem, ut gentem inclytam, desinant male traducere; illis autem, ut habeant, unde aberrationibus suis medeantur.” *uo.*

kerülhetett — váltotta ki Bélben azt az indulatot, ami a szeptember 19-én kelt levél megírásához vezetett. Maga a tervezet főbb vonásaiban a Notitia végleges formáját tartalmazta, bár ekkor még más csoportosításban. Látható, hogy Parschitius munkája alapján, Bél ekkor három könyvre tervezte a megírható művet, amely egyesítette volna történeti és földrajzi részt.⁹⁸

Az első részben a Hungaria Antiqua-ban a szkíta, hun, avar és magyar népről kívánt írni, mintegy a magyar nép elődeiről, illetve a Kárpát—medence korábbi lakóiról. A második könyvben, a Hungaria Media-ban a pogány magyarok életéről, szokásairól, a kereszténység fölveteléről és a magyar királyokról, egészen a 17. század végéig. A harmadik könyv, a Hungaria Nova saját korának országát akarta bemutatni. Ennek a könyvnek a tagolása igen jellegzetes: „Általános rész,” amely földrajzi és politikai szekciókra tagolódik. A „földrajzi szakasz” az ország kiterjedéséről, éghajlatáról, földjéről, vizeiről, állatvilágáról és termékeiről kívánt szólni általánosságban.

A „Sectio secunda politica” a királyról, megválasztásáról, jogairól, továbbá az ország egyéb tiszttségviselőiről, egyházi és világi méltóságokról tárgyalt. Ki akart térni az ország 4 rendjére (klérus, főnemesek, nemesek, polgárok — érdekes, hogy már itt, a tervezetben, a városi polgárságnál külön kiemelte a hajdúvárosokat) a jobbágy-ságra, a vallásra és a kormányzási rendszerre is.⁹⁹ A tervezetnek ez a politikai része, mondhatnánk, tartalomjegyzékszerű leírás Parschitius Comitatusának bevezető részéről, ahol mindezt sorrendben tárgyalva olvashatta.¹⁰⁰ Ezt követte a „Különleges rész”, amelyben három szekcióra osztva (Duna—Tisza köze, Dunántúl, Tiszántúl) megyénként vette sorra az ország területét.

Egy megyén belül az alábbi sorrendet kívánta követni:

- a megye határai, fekvése, lakói, nagysága,
- a megyék részei, azok nevei, városaik, falvaik, folyóik, hőforrásaik, utaik, stb.
- az egyes városok eredete, története, régiségei, szokásai, stb.,
- főispánok, nemesek, családjaik, genealógiájuk, stb.,
- a megyében található birtokok.

Mivel tudta, hogy ez a munka az ő, és egyáltalán egyetlen ember erejét meghaladja, eleve arra készült, hogy értő munkatársakat gyűjtsön maga köré.¹⁰¹ Bélnek ez a tervezete tartalmilag erősen Parschitius hatását mutatja. Nagyon sok a hasonlóság — a szerkezeti fölépítésben, az ország rendszerének az áttekintésében — de sokkal árnyaltabb, egy jóval nagyobb volumenű leírás kereteit vázolja. (Olyannyira nagyszabású elképzelés, hogy élete folyamán később Bél fokozatosan szűkítette ezt, pontosabban az egyes részeket összeolvasztotta és tömörítette, végül lemondott a kettős — az ország egészének általános és megyénként külön—külön való — tárgyalásáról).

Ezen tervezetét röplap formájában is közrebocsajtott a 1720-ban amikor a konkrét munka elkezdéséhez az udvartól engedélyt kért. Haan Lajos, aki a jelek szerint nem tudott az 1718-as ujságcikkről, az 1720-as híradást tartja az elsőnek. Mivel ebből jelenleg nem áll meglévő példány a kutatás rendelkezésére, konkrét tartalmát illetően egyfajta óvatos vélekedésre kell szorítkozni. Nem indokolt viszont magának a tervezetnek meglétét kétségbe vonni.¹⁰²

⁹⁸ Címe: Notitia Hungariae Antiquae, Mediae et Novae, in libros tres divisa. uo.

⁹⁹ Uo. pp. 591—592.

¹⁰⁰ PARSCHITIUS: Comitatus pp. 20—27.

¹⁰¹ „Haec est... instituti mei ratio, vasti quod fateor, non minus, quam ardui: cui, vix omnino hominis unius solertia, quantumvis pertinax in tanta tamque lubrica rerum varietate, facile suffecerit. Quam ob causam in hanc ante omnia curam sollicitus incubui, ut plures essent rerum patriae periti, qui sociarent operas, atque id potissimum in Notitia Hungariae Novae.” uo. p. 592.

¹⁰² HAÁN L. i. m. pp. 36—37. E kérdésről írt TARNAI Andor: Bél Mátyás ismeretlen művei. Magyar Könyvszemle, 1955. pp. 123—128. A vonatkozó rész pp. 126—127.

Bővebb — és díszesebb — formában, sőt, nyomtatásban is megjelent Bél újabb tervezete a Notitiáról 1723-ban.¹⁰³ Ebben a korábban megjelölt anyag már egyszerűsödött, a hármas tagolás helyett csak kettő, „Hungaria Antiqua et Nova” szerepel, de a tartalom egyezik az 1718-as tervezetével. Csak a „Hungaria Media”-t beolvasztotta a másik kettőbe. Ebben már konkrétan kidolgozott részt is közölt a Szepességről, több fürdőről, borokról és szőlőtermesztésről, stb. A kötet Pálffy Miklós nádor támogatásával és a császár jóváhagyásával is ellátott vállalkozás képét tárta az olvasó elé, és ezután megindult a hatalmas munka, amely a gyakorlatilag az 1730-as évek elejére létrehozta a Notitia-t, amelynek csak egy része jelent meg nyomtatásban, és jelentős — a mai napig teljes mértékben föl nem tárt — része pedig kéziratban maradt. Ezek ma különböző hazai és külföldi közgyűjteményekben találhatóak, vagy éppen lappanganak. Ezért túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a Notitia-t ma még korántsem ismerjük valós terjedelmében és konkrét anyagában.

A gyakorlati megvalósításban Bél és tanítványai, valamint egyéb munkatársai óriási munkát végeztek. Nyugodtan állíthatjuk, hogy amíg szerkezeti és módszertani vonatkozásban Bélnél kimutatható, mit vett át az egyes szerzőktől (Gregoriancius, Parschitius, Bonbardus, stb.), addig az egyes megyeleírásokra elmondható, hogy ezek egyenként és összességükben összehasonlíthatatlanul különböznek azokétól és tartalmi — terjedelmi tulajdonságaik alapján nem is hasonlíthatók össze. Bél eleve eltért Parschitiustól abban, hogy annak hangoztatott szűkszavúságával ellentétben az vallotta: „Ugy vélem, hogy nem rövidítve kell írni, hanem minél terjedelmesebben, vagyis, oly módon hogy semmi se maradjon ki, ami szükséges a hazának, mind természeti, mind társadalmi viszonyának megvilágítására és megismerésére.”¹⁰⁴

A nagyszabású forrásfeltáró tevékenység mellett — amiről már volt szó — sor került az ország jelentős részének a bejárására is, ami nem volt könnyű, az udvari és helyi (megyei) hatóságok gyanakvása miatt. Bél anyaggyűjtésre fölhasználta diákjait, és személyesen is több alkalommal utazott az ország különböző részeibe. Igénybe vette mindazokat a megjelent vagy kéziratban elérhető műveket, amelyekről úgy gondolta, hogy használhatók. Ezek föltárása, konkrét elemzése igen nagy — még ezután elvégzendő munkát ró a kutatókra.

Munkatársai között a kor jól ismert tudósainak neveit találjuk: Bohus György, ifj. Buchholtz György, Tomka—Szászky János, Lányi Pál, Moller Károly, Herrmann András, Maléter János, Deccard Kristóf János. Külön ki kell emelni Matolay János nevét, aki elsősorban a mezőgazdasági és főleg a szőlő — bortermelési kérdések kitérő szakembere volt.¹⁰⁵ Egyáltalán, föltárára vár az a kérdés, hogy az egyes megyék (kötetek) megírásában kinek milyen (és mennyi) szerepe volt. Külön vizsgálatot igényel annak kiderítése, hogy Bél milyen szerzők milyen kiadásait használta, illetve ismertette. Ezt az oldalszámok révén meg lehet állapítani. Jelent tanulmányunkban erre nincs módunk, még a vizsgált két megye esetében sem, de ez nem jelenti azt, hogy a kérdést nem tartjuk tisztázandónak.¹⁰⁶

¹⁰³ Hungariae antiquae novae prodromus... Nürnberg, 1723.

¹⁰⁴ A Notitia előszavában írta ezt. Idézi HAÁN L. i. m. p. 36.

¹⁰⁵ Vö. KOSÁRY 1980. pp. 115; 151—152; 160—161; 186.

¹⁰⁶ Ebből nemcsak arra lehet következtetni, hogy Bél milyen könyveket ismert és melyekkel rendelkezett a könyvtárában, de azt is meg lehet figyelni, hogy valamely könyv mennyi idő alatt terjedt el. Érdekes apró adat utal arra, hogy pl. Bél Bonfini munkájának több kiadását használta. Így az 1606-os haunai (RMK III. 1027) — Vö. KOVÁCH Zoltán: Bél Mátyás Janus Pannoniusról. In: Baranyai Helytörténetírás 1974. Pécs, 1976. p. 121. — kiadást, más alkalommal viszont az 1568-as baselit (RMK III. 570.) Vö. ILLYÉS Bálint — SZÓTS Rudolf: Bél Mátyás: A kúnok és jászok, filiszteusok kerületei. In: Bács—Kiskun megye múltjából I. Kecskemét, 1975. pp. 7—51. Ez az említés p. 14. Elképzelhető azonban az a magyarázat is, hogy mivel az egyes megyék kéziratait nem mindig

Maga a munkamódszer — a megmaradt kéziratok alapján a következőképpen vázolható: az oklevelekből, krónikákból, kérdőívekből, a megyék fölterjesztéseiből és a kor nyomtatásban megjelent egyéb munkáiból (könyv, újság, röplap, stb.) Bél irányítása mellett egy—egy tanítványa összeállította a megfelelő logikai és kronológiai sorrendbe rendezett anyagot. Ezeknek személyét a kéziratok kötetnek a levelekkel való egybevetése révén — úgy véljük — azonosítani lehet. Az egyes kéziratok rendszerint összefűzött lapok — vagy széles margóval, vagy üresen hagyott oldalakkal készültek. Ezekre tette meg Bél a maga javításait, kiegészítéseit, sokszor csak egy-két szót, néha egész oldalakat. Bél által végleges formában kialakított megyeleírás-szerkezet a következőképpen néz ki:

Pars generalis
 Prooemium
 Membrum primum physicum
 (de situ natura et opportunitatibus comitatus)

Synopsis
 § I, II, III... etc
 Membrum secundum politicum
 (de incolis magistratibus atque familiis illustribus comitatus)

Synopsis
 § I, II, III... etc.
Pars specialis
 Membrum primum, secundum... etc

(járásonként tagolva, ezen belül sectio-k
 — de liberis regiisque urbibus
 — de arcibus processus
 — de castellis
 — de oppidis privilegia habentibus
 — de vicis processus)
 Tabula itineraria comitatus

Bél szempontjait akkor tudjuk igazán értékelni, ha összehasonlítjuk az úgynevezett első katonai felmérés és országleírás szempontjaival. A Mária Terézia által 1763-ban elrendelt, és hazánkban 1782—1785 között óriási, szakképzett apparátussal végrehajtott munka valóban a kor szelleme szerinti magas színvonalon ment végbe. Az egyes megyék leírásában az alábbi szempontokat vették figyelembe, illetve a következő sorrendet követték: a megye neve, a helység neve, hányas szekcióban található, a szomszédos lakott településtől való távolság, vannak-e álló épületei, milyenek a vizei, erdői, rétjei, mocsarai, útjai, a környező hegyek, megjegyzések, stb. Mindezt Bél nagyszabású munkája után kb. 50 évvel! A rendszer hasonlósága nem igényel különösebb bizonyítást.¹⁰⁷

Az így átdolgozott változatot letisztázták és az került a Helytartótanács illetékesei, illetve az érintett vármegyék nemesi gyűlése elé. Az ott elvégzett javítások és törlések és kiegészítések után a kézirat visszakerült Bélhez, aki csak az ily módon átformált kéziratot adhatta nyomdába.

Bél állította össze, mások más példánnyal rendelkeztek az adott könyvből. Különösen olyan műre lehet ez igaz, amelyből több kiadás is volt, és ezek elterjedése változott.

¹⁰⁷ CSENDES László: Térképhistória. Bp. 1980. pp. 127; 132.

A kéziratok és a megjelent megyék, illetve a levéltárakban fellelhető kéziratok anyagok tanulsága szerint a főbb javítandó szempontok a következők voltak:

— a Helytartótanács a vallás kérdését vette szigorúan és a katolikus hit védelmében „amelyet az egész országban egyedül és kizárólagosan illet vallásgyakorlat, míg a többi szekták csak titkon csúsztak be...” elrendelte, hogy „... a történeti munka szerzőjének szigorúan és keményen hagyassék meg, hogy e historia során a vallást illető bármiféle kitévelt azonnal töröljön és hagyjon ki, s e munka folyamán a vallásról semmiféle említést tenni ne bátorkodjék és ne merészeljen.”¹⁰⁸

— a Kancellária viszont a politikai események említésének a körülményeit bírálta, illetve szabályozta. Megtiltotta, hogy a Rákóczi szabadságharcot a „bellum” szóval említse, helyette „motus” és a „seditio” kifejezést írta elő.

— követelték azt is, hogy amikor Vak Bottyánról ír, magyarázza meg, kiről van szó, nehogy a Batthyányi családdal keverjék össze¹⁰⁹ Kihagatták vele az 1505-ös rákosi országgyűlés határozatát arról, hogy idegen királyt nem választanak.¹¹⁰

— a vármegyék azt nehezményezték, hogy az egyes családok leszármazásában, birtokviszonyainak a felsorolásában sok a hiba (ami mögött azt kell látnunk, hogy félték leírva látni a neveket és birtokokat, nehogy ezt később ellenük fölhasználják. Más kérdés, hogy a generációkon át húzódó birtokviták és pörök időszakának egyébként sem volt könnyű elmondani, hogy hol ki a tulajdonos).

— végül a cenzúra szigorúan föllépett azon részek ellen, ahol Bél a jobbágyságról, illetve a megyék parasztjairól, szokásairól, stb. írt, mondván, hogy azok egyrészt megbotránkoztatóak, másrészt nem méltóak arra, hogy följegyezze őket.¹¹¹

Ezeket a nem könnyű előírásokat figyelembe véve méginkább értékelhetjük Bél munkáját, és méginkább megérthetjük, miért szükséges a leírások eredeti, kézíratos, cenzúra előtti változatát tanulmányozni, ha erre van mód. E szigorú ellenőrzés magyarázza meg azt is, hogy Bonbardus és Parschitius műveinek ismeretében, miért „csak” 49 megye szerepel Bélnél. (Bonbardus 69-et, Parschitius 74-et említ). Hogy is merte volna ő ilyen körülmények között pl. Erdélyt bevenni! Megtehetette ezt egy grazi jezsuita, vagy az íróasztal fiókjának dolgozó wittenbergi „száműzött,” de nem Bél Mátyás.

A Notitia végleges formában a Parschitius által kialakított sorrendet követi. Míg ő Wittenbergből, Bél Pozsonyból tekintette át az országot és haladt ő is északról délre, áttekintve a Duna—Tisza közét (belevéve az egész Felvidéket is), a Tiszántúlt, hozzávéve a Partiumot, végül a Dunántúlt. Nem szerepelt tehát Erdély, Horvátország, a Drávavidék és török kezén levő Délvidék. Az elkészült anyag nem egyenletes, a Pozsonyhoz közelebb eső megyék terjedelme nagyobb és minőségileg is jobb. Ahogy délre haladt Bél, úgy csökkent ismerete. Terjedelmileg nem korlátozta művét, mert Parschitiusal ellentétben ő azt vallotta: „Úgy vélem, hogy nem rövidítve kell írni, hanem minél bővebben, és oly módon, hogy ne maradjon ki semmi, ami szükséges hazánk mind a fizikai, mind a társadalmi viszonyainak a megismerésére.”¹¹²

Beledolgozta — vagy átvette — a segítőitől kapott anyagot, néha egész megyeleírásokat. A korabeli megjelent munkák sorát lehetne felsorolni, amelyek konkrét adatokat nyújtottak Bélnak, de erre itt nincs mód. Kétségtelen az is, hogy munkatársai nevét, tevékenységüket, annak mértékét elhallgatta. Ezért, ha Parschitius esetében

¹⁰⁸ Idézet WELLMANN Imrétől. i. m. p. 387. De már HAÁN L. is közli ezt a részt és másokat is i. m. pp. 44—45; 46—47.

¹⁰⁹ Uo. p. 48.

¹¹⁰ WELLMANN i. m. p. 389.

¹¹¹ Uo. p. 388.

¹¹² HAÁN L. i. m. p. 36.

Jever vádaskodása nem is indokolt, de mások szerepe már számonkérhető. Bél tehetése és jelleme fölött itt a hiúság — úgy tűnik — győzött.

Vitathatatlan viszont jelentősége az óriási anyag elkészítésében — bámulatosan rövid idő alatt. 1723-ban a Prodomus csak mint mutatványkötet jelent meg. Úgy tűnik azonban, hogy az 1732. februárjában elkészült Csongrád megye már az utolsó (!) kötetek közé tartozik. Mindezt egybevetve alig 9 év alatt történt meg a kidolgozás, de tudjuk, hogy közben milyen egyéb művei születtek. 1733-ban már meg is hirdették a nyomtatott kötetek előfizetését, Paul Straub bécsi könyvkereskedőnél. Az egyes köteteket Amsterdamban, Van Ghelen-nél nyomtatták.¹¹³

Az első kötet 1735-ben, a második 1736-ban, a harmadik 1737-ben, a negyedik, 1742-ben jelent meg, az ötödik csak töredékben. Az elakadás oka, hogy a fő támogató III. Károly király 1740-ben meghalt. Jól megfigyelhető a terjedelmi aránytalanság is:

- I. kötet Pozsony vármegye
- II. kötet Pozsony vármegye folytatása, valamint Turóc, Zólyom és Liptó vármegye.
- III. kötet Pest, Pilis és Solt vármegye
- IV. kötet Nógrád, Bars, Nyitra, Nagy— és Kis—Hont vármegye
- V. kötet Moson vármegye egyrésze
Ránk maradt Bél tervezete arról, hogy a kéziratban meglévő anyagot milyen sorrendben kívánta kötetbe foglalni.
Az V. kötetbe Moson, Sopron, Győr, Komárom, Vas, Fejér, Esztergom, Veszprém, Zala, Sümeg, Tolna és Baranya vármegyéket.
A VI. kötet Máramaros, Ugocsa, Kraszna, Békés, Zaránd, Arad, Csanád, Ungvár, Bihar, Temes, Kővár, Ung, Torna, Bács—Bodrog, Szatmár, Szabolcs, Csongrád, Heves és Külső—Szolnok, Borsod, Abaújvár, Sáros, Zemplén, Gömör, Árva és Trencsén vármegyéket.¹¹⁴

Ha a megyék leírásának jelentős része jóval kisebb terjedelmű is mint pl. Pozsonyé, a két kötetbe zsúfolás akkor is lehetetlen vállalkozásnak tűnt. Bél itt az előfizetőkre gondolva próbált így cselekedni, de a már említett okok miatt nem került sor arra, hogy maga győződjön meg elképzelése megvalósíthatatlanságáról. Sem haláláig (1749), sem azután nem sikerült Bél megyeleírásait kiadni — még napjainkig sem. De megmaradtak a kéziratok vastag foliói, hozzáférhetően a kutatóknak és az érdeklődőknek. Ezek ugyan nem pótolhatják a kiadást, de lehetővé teszik annak realizálását.

Az elmondottak ismeretében elvethetjük a Notitia keletkezésének egyoldalú — csak külföldi hatással indokló — meghatározottságát. Az előző évszázadok magyar eredményeit — és hibáit — fölhasználva hozta létre művét Bél. S bár kimutattuk az egyes szerzőktől átvett elemeket, hangsúlyozzuk: Bél mindezzel együtt nem compilátor, hanem a hazai szellemi élet olyan óriása, aki munkájával egy minőségileg kimagaslóan újat, nagyot alkotott, amin az sem változtat semmit, hogy a részletek kidolgozásában számos kortársa és tanítványa is kivette a részét.

¹¹³ Uo. pp. 48; 51.

¹¹⁴ Uo. p. 52.

Az egyes művek szerkezeti fölépítése

Oláh Miklós	Gregoriancius Pál	Parschitius Kristóf	M. Bonbardius	Bél Mátyás
<p><i>Hungaria</i></p> <p>IV-XIX. fejezet vegyesen ír a vizekről (folyókról és tavakról), a városokról, külön Bu- dáról, az egyes megyék- ről, a sorrend, szerkezet esetleges, tudatos szer- kesztés nincs.</p>	<p><i>Történeti rész</i></p> <p>Őstörténet, hunok Attila, keresztény királyok — I. Miksaig</p> <p><i>Földrajzi rész</i></p> <p>Pars generalis Hungariae delineatio Pars specialis Hungariae descriptio érsekségeket püspökségeket vesz alapegységnek</p>	<p><i>Proemium</i></p> <p><i>Történeti rész</i></p> <p>Őstörténet, szkíták, hunok, magyarok, keresztény királyok</p> <p><i>Az ország leírása</i></p> <p>Egyes megyéken belül: Origines ált. jellemzés, megyenév eredete</p> <p>Termini a szomszédos megyék</p> <p>Civitates liberae</p> <p>Regiae</p> <p>Urbes</p> <p>Oppida (gyakorlatilag ide sorolta a falvakat)</p> <p>Arces</p> <p>Aquae</p> <p>A kötet végén index van, külön a városok, erődök, kolostorok etc. nevével.</p>	<p><i>Pars prima</i></p> <p>Vetus Hungaria (történeti rész)</p> <p><i>Pars secunda</i></p> <p>Hungaria Moderna Szent Istvántól saját koráig</p> <p><i>Pars tertia</i></p> <p>Hungaria annexa</p> <p><i>Pars quarta</i></p> <p>Hungaria annexa</p> <p>Az egyes megyéket nem szigorú rendszer szerint tárgyalja. Általában a név eredetét, a nevezetesebb történeti eseményeket, a szomszédos megyéket és a főispánokat sorolja fel, majd a szabad királyi városokat, mezővárosokat és falvakat.</p>	<p><i>A megyék leírása</i></p> <p><i>Pars generalis</i></p> <p>Membrum physicum Membrum politicum</p> <p><i>Pars specialis</i></p> <p>Membrum primum</p> <p>Membrum secundum</p> <p>Tabula itineraria</p> <p>Elenchus</p>

Az ország áttekintési rendszere

Oláh Miklós	Gregoriancius Pál	Parschitius Kristóf	M. Bonbardus	Bél Mátyás
<p><i>Nem megyéenként tárgyalja!</i></p> <p><i>IV. fejezet</i> Az ország 4 fő folyója</p> <p><i>V—VII. fejezet</i> Dunántúl vizei, hegyei, a városok és a gazdasági élet</p> <p><i>IX. fejezet</i> Dráva—Száva köz és az Adriáig terjedő rész</p> <p><i>X—XI. fejezet</i> Duna—Tisza köze a Kárpátoktól a déli végekig</p> <p><i>XII—XVII. fejezet</i> Erdély, Tiszántúl, Moldva, Havasalföld</p> <p><i>XIII. fejezet</i> Erdély és Szlavónia</p> <p><i>XIX. fejezet</i> Az ország ásványai, népei</p>	<p><i>Püspökségeként tárgyalja</i> <i>Hugariae descriptio</i></p> <p>I. Dunántúl esztergomi érsekség pécsi püspökség győri püspökség</p> <p>II. Száva—Dráva köz Dalmácia Horvátország Bosznia diacoi püspökség boszniai püspökség</p> <p>III. Duna—Tisza köze kalocsai érsekség egri püspökség nyitrai püspökség váci püspökség</p> <p>IV. Tiszántúl Erdély Moldva</p>	<p><i>Megyéenként veszi az országot</i> <i>Az ország leírása:</i> Szlavónia (3 megye) Kis Magyarország (64 Erdély (7 megye) megye) Száva—Dráva köze Dráva—Duna köze (Dunántúl) Duna—Tisza köze Tiszántúl</p> <p>I. Intra Savum et Dravum (4 megye) II. Intra Dravum et Danubium (12 megye) III. Inter Danubium et Tibiscum (27 megye) IV. Intra et Supra Tibiscum (21 megye)</p>	<p><i>Megyéenként veszi</i> I. <i>Hungaria Moderna</i> Hung. Cisdanubiana Hung. Transdanubiana Inferior Hung. Transdanubiana Superior Hung. Transdanubium Ulterior sive Transylvaniae adjacens Hung. Transdanubiana Infima sive Danubio adjacens</p> <p>II. <i>Hungaria annexa</i> Dalmatia in genere De Croatia in genere Regnum Slavoniae</p> <p>III. <i>Hungaria annexa</i> Transylvania</p>	<p><i>Megyéenként veszi</i> I. Cis Danubium et Tibiscum II. Trans Danubium III. <i>Trans Tibiscum</i> (Horvátország, Szlavónia és Erdély nélkül)</p>

Bél kéziratának sorsa, mai őrzési helyük

Az eddigiekből látható, hogy az ország megyénkénti leírása még Bél életében elkészült, de nyomtatásban csak töredéke jelent meg. Bél személye és az evangélikus felvidéki értelmiség már vázolt összetartása, továbbá jó információs rendszere révén a kortársak java része tudott a kéziratban maradt anyagról. Annak fontosságával és értékével tisztában volt maga az özvegy is. Sajnos, az idők folyamán a hatalmas anyag több részre szakadt, és ma több helyen őrzik, egy tekintélyes hányadát nem is Magyarországon. A Bél anyag sorsának felkutatása és — legalább fotómásolat formájában — egy helyre gyűjtése, napjaink szakembereinek legfőbb feladata kell hogy legyen.

A kéziratok egy része, összesen 19 kötet, vásárlás útján Kollár Ádám császári könyvtárhoz került. Már ezen a ponton is téves a közhiedelem, amely Haan Lajos tanulmánya nyomán úgy tudja, hogy Bél kéziratának legnagyobb részét a özvegytől Batthyány József kalocsai érsek vette meg 1767-ben.¹¹⁵ Valójában Koller vásárolt először 1762-ben, és valószínűleg ő hívta föl az érsek figyelmét erre a rendkívül fontos anyagra.¹¹⁶ Így aztán 1767-ben valóban megtörtént a vétel 1600 forintért. (Haan szerint összesen 82 kötet.¹¹⁷) A Kollár féle anyagot 1783-ban, özvegyétől II. József vásároltatta meg, és került a császári könyvtárba, ahonnan az 1927-es államközi egyezmény értelmében vitték a Széchenyi Könyvtárba, ahol ez a rész ma is található.¹¹⁸

Batthyány érsek az általa megvásárolt kéziratokat mihamarabb ki szeretne volna adni, hogy a Bél-féle vállalkozás így megvalósuljon. 1770-ben Pozsonyból Kalocsára vitette a köteteket, amelyek egy része a Dunán, hajón való szállítás közben vizes lett és megkárosodott. Amikor Batthyány 1776-ban esztergomi érsek lett, az anyag ismét útra kelt. Pestre vitték, az ottani érseki palotába. Az érsek 1771-ben Miller Jakabot, majd Calovino József pozsonyi kanonokot bízta meg a rendezéssel, illetve a kiadás előkészítésével.¹¹⁹ E munka során szinte valamennyi megyeleírásnak elkészült a másolata, mondjuk így: nyomdakész, tisztázott példánya. A másolatok készítői közül Lukafalvi Szarka Ferenc nevét ismerjük.¹²⁰ Személyük földerítése azért lenne fontos, mert munkájuk során nem egyszerűen csak lemásolták az anyagot hanem abban helyenként bizonyos logikai, sorrendbeli változtatást is végrehajtottak. Vagyis, az így nyert megyeleírás változatok — a minden másolással együttjáró szövegromlásom túl — több esetben is eltérnek a Bél eredetitől. Az 1780-as években Batthyány három, korának ismert és elismert szakemberét, Benczúr Józsefet, Horányi Eleket és Windisch Károlyt próbálta rávenni, hogy segítsék a Bél leírások rendszerezését, de nem vállalták. Nem valószínű — a kéziratok mai ismeretében — hogy ennek oka az lenne, amit Haan ír, hogy tudniillik annyira rongált állapotban lettek volna.¹²¹

Az érsek vállalkozása végül mégsem járt sikerrel, egyetlen kötetet sem tudott megjelentetni. Halála után (1799) a kéziratok Pozsonyba kerültek, az esztergomi érsek pozsonyi könyvtárába. A tudományos közvélemény azonban nem feledkezett el róluk. Az 1811—12-es országgyűlés idején Pozsonyban tartózkodó Horvát István

¹¹⁵ I. m. p. 55.

¹¹⁶ LUKÁCS Károly: Bél Mátvás tudományos irodalmi munkásságának könyvészete. Kézirat. OSZK Kt. Fol. Hung. 3043/1 pp. 54—55; 84.

¹¹⁷ I. m. p. 55.

¹¹⁸ GYURIKOVITS György: Kollár Ádámnak élete... Tudományos Gyűjtemény 1823. X. pp. 21—23. Vö. KOSÁRY 1970. pp. 193—194.

¹¹⁹ HAÁN L. i. m. p. 55.

¹²⁰ LUKÁCS Károly: A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátvás „Notitia Comitatum Veszprémiensis, Simighiensis et Szaladiensis” című kéziratának fordítása és ismertetése. Tihany, 1943. Az idézett rész p. 230.

¹²¹ I. m. p. 55. Vö. LUKÁCS K.: A Balatonvidék... p. 232.

titoknak nézte át a meglévő köteteket és hagyott ránk alapos leírást. Ő 42 megye kéziratát látta, rendszerint két példányt mindegyikből (Bél féle + másolat). Horvát leírásából azt is megtudjuk, hogy az egyes kötetek elején ekkor már ott volt az az egy kéztől származó bejegyzés, amely tartalmazta azt, hogy melyik megyéről van szó, és hogy a kéziratban a bizonyos dunai szállítás során történt-e károsodás, vagy sem. Horvát az egyes kéziratokat sorra véve, hűségesen leírta, hogy az Béi kezeírása vagy sem, van-e melléklete, befejezett-e a megye anyaga, stb. Ily módon följegyzései a mai Béi kutatók számára igen fontosak.¹²²

Rudnay Sándor esztergomi érsek újabb kísérletet tett a reformkor idején, és megbízta Bentsik József könyvtárost, hogy készítse elő a kéziratokat kiadásra.¹²³ Ekkor még a kötetek mindig a pozsonyi primási könyvtárban voltak. Kopácsy József primás az 1840-es években Gyurikovits Györgyöt bízta meg azzal, hogy ezt a tevékenységet folytassa, annál is inkább, mert az ő geográfia iránti érdeklődése és addigi tevékenysége ismert volt.¹²⁴ Gyurikovits alapos munkát végzett és ma, ennek következtében, igen sok megyeleírásnak található másolata az OSZK Kézirattárában. A katalógus szerinti másolat, véleményünk szerint inkább a Béi féle szövegnek a Gyurikovits féle változata. Csongrád és Csanád megye esztergomi példányainak fotómásolatát egybevetettük az OSZK-ban őrzött „másolatával” és kiderült, hogy Gyurikovits több helyen csak kivonatolta a szöveget, mennyiségileg jelentős részek kimaradtak, bizonyos részeket viszont hozzátett. Az egyes járások, birtokok felsorolását, azok sorrendjét megváltoztatta. Viszont kétségtelen, hogy az esztergomi kéziratok közül ő a Béi féle változatot használta, nem a sokkal áttekinthetőbb 18. század második felében készült másolatokat. Ez kiderül abból, hogy több esetben, ahol a Béi féle és a 18. század végi másolat között sorrendbeli eltérés van (tehát a másoló módosította Béi szövegét) ott Gyurikovitsnál a Béi féle variáns szerepel.¹²⁵ Mindkét megyeleírás terjedelmileg is jóval kevesebb, mint az eredeti.

Az eddig vázoltakból is látszik, hogy a kéziratok Béi anyag megbízható földértése, a közgyűjteményekben őrzött másolatok egymáshoz való viszonyának és megbízhatóságának vizsgálata a jövőbeli Béi kiadások elkészítéséhez föltétlenül szükséges. Egyáltalán nem mindegy, hogy az egyes megyék leírását ma közzétenni szándékozó kutatók, helytörténészek, milyen alapszöveggel vágnak neki a kiadásnak. De azt sem lehet elvárni, hogy a vidéki múzeumok, levéltárak, stb. jószándékú és igényes szakemberei éveket szenteljenek az egyes Béi szövegvariánsok felkutatásának és a megfelelő kiválasztásának. Az alkalmas alapszöveget központilag szervezett munkával lehetne és kellene hozzáférhetővé tenni, amely során a kézírások elemzése, összehasonlítása és a különböző példányok egybevetése révén a Notitia-ra vonatkozó ismerteink is jelentősen bővülnének.

A cenzúrával és a vármegyék kritikájával küzdő Béi nehézségeiről szólva rámutattunk az egyes szövegrészek változásaira és arra, hogy emiatt a nyomtatásban megjelent anyagot is kéziratban kellene tanulmányozni. Rendkívül fontos lenne annak feltárása, hogy a megyék részére megküldött egyes kötetek sorsa mi lett. Előfor-

¹²² HORVÁT István: Béi Máttyás Kéziratíró Jegyzések... Pozsony, 1812. Kézirat. OSZK Kt. Quart. Hung. 491.

¹²³ GYURIKOVITS i. m. p. 21.

¹²⁴ BERKESZI István: Dél—Magyarország monographiája Béi Máttyástól 1731-ből. Történelmi és Régészeti Értesítő, Temesvár, 1892. pp. 199—208. A vonatkozó rész p. 206.

¹²⁵ A Gyurikovits—féle Csongrád megye kézirat jelzete: OSZK Kt. Fol. Lat. 3627 és Csanád megye: uo. Fol. Lat. 3431. Ez utóbbi kézirat hátsó lapján olvasható Gyurikovits bejegyzése: „In Bibliotheca Primatiali duplex existit Exemplar: aliud sub XD 18 seu Beliana I. n. Maculatorium partim manu Mathiae Belii scriptum, ex aqua nihil vitii contraxis; aliud sub XD seu Béi I. t. copia ab obitu eius adornata fol. 53...”

dult, hogy a helyi szervek ezt lemásoltatták, és a vármegyei anyagban megőrizték. De ha erre nem is került sor mindenütt, csaknem valamennyi elkészült kéziratot elküldték a megyékbe. Így ahol csak lehet, föl kell kutatni a megyegyűlési jegyzőkönyvek e tárgyú bejegyzéseit, akár a helyi levéltárakban, akár a Helytartótanács, esetleg a Kancelária iratai között. A vármegyék kritikája, javítási igénye számunkra csaknem olyan fontos lehet, mint a Bél féle alapszöveg.

Az egyes megyék anyagai, a legnagyobb részben ma az esztergomi primási könyvtárba találhatók, ahova a jelenlegi könyvtáráépület elkészülte után, 1853-ban kerültek. Ezekről részben az MTA Könyvtárában, részben OSZK-ban, részben az Országos Levéltárban mikrofilm másolatok találhatók. Eredeti Bél leírás van az MTA Könyvtár kéziratárában is, és szép számmal az OSZK Kéziratárában, ahol a már említett Horvát István műve és a Gyurikovits féle kötetek is megtalálhatók. Külön figyelmet kell fordítani a pozsonyi liceum könyvtárában őrzött megyekéziratokra.

Bél műveihez készült térképek

Az eddigiek során sikerült számos szempontot föltárni, amelyben Bél művével valami jelentős újat adott. Egy alapvető kérdés azonban — szándékosan — érintetlenül maradt. Egy ilyen vállalkozás elképzelhetetlen a hozzá tartozó térképek nélkül. Már az is kérdéses, egyáltalán milyen térképészeti eszközök birtokában vágott neki Bél nagy munkájának. A korszak ismereteit sajátos kettősség jellemezte: külföldön számos remek kiadású, rézbemetszett térkép jelent meg Magyarországról, de teli voltak tévedésekkel, durva hibákkal mind a domborzati és vízrajzi, mind a közigazgatási, politikai adatok terén, nem is szólva a földrajzi nevek sokszor fölismerhetetlen torzulásairól. Ezzel szemben a 18. század elejéig mindössze három használható, sőt jónak mondható hazai térképről beszélhetünk, ami elég szerény mennyiség.

Mégingább annak mondható ha figyelembe vesszük, hogy az első ezek közül az 1528-ban kiadott Lázár deák féle térkép,¹²⁶ vagyis a 16. század elejéről való. Jó másfél-száz év elteltével készült el a következő, a jezsuita Hevenesi Gábor: *Parvus Atlas Hungariae*-ja, amely Bécsben jelent meg 1689-ben. Amíg a Lázár féle térképen kb 1400 helységnev 85 folyó, tó, stb. és 75 egyéb név található,¹²⁷ addig Hevenesién már 50 megye határait, 31 szabad királyi várost és 2605 helységnevet olvashatunk 110 folyó nevével együtt. Ő a jezsuitáknál — és a világ térképészetében korábban — elterjedt, az Azori szigeteken áthaladó meridiánt vette alapul.¹²⁸ Valószínű, hogy ezt a térképet használhatta Parschitius is.

Az 1683-ban megindított nagyszabású felszabadító háború egyik igen fontos „mellékkörülménye” az olasz hadmérnök, Ferdinando Marsigli és kis csapatának térképészeti munkálkodása volt, amely az 1700-as évek elejéig tartott, és amelynek óriási, kéziratban maradt anyagát ma még nem értékelte kellőképpen a szakirodalom. Az ő volt munkatársa, Johann Christoph Müller állította össze a harmadik, igen jó Magyarország térképet, 1709-ben.¹²⁹

Míndezek azonban az egész országot bemutató földabroszok voltak, Bél pedig tárgyalási egységül a megyét választotta, tehát részletesen kidolgozott térképre volt szükség. A Béltre nagy hatást gyakorló Parschitius-kézirathoz nem tartozik térkép, az őt vitára ingerlő Bonbardus féle Topografiához úgyszintén nem. Bél viszont kezdettől

¹²⁶ *Tabula Hungariae ad quatuor latera*. Ingolstadt, 1528. ld. legújabban STEGENA Lajos: *Térképtörténet*. Bp. 1980. pp. 87—94. és CSENDES L. i. m. pp. 15—16; 34; 51—53.

¹²⁷ STEGENA L. i. m. p. 91.

¹²⁸ Uo. p. 137.

¹²⁹ *Mappa Regni Hungariae*. Bécs, 1709. uo. p. 137. vö. BENDEFY L. i. m. I. p. 23.

fogva úgy tervezte, hogy az egyes megyékhez külön térképet csatol. Az 1723-ban megjelent mutatványkötet, a Prodomus hozta az első ilyen, amely valóban az első volt az országban. Ezt a Szepes megye térképét — az eddigiék ismeretében nem tekinthetjük véletlennek — 1715-ben a felvidéki származású, evangélikus vallású Kray Pál készítette (Rákóczi szabadságharc idején Heister által kivégzett Kray Jakab fia).¹³⁰ A Jénában tanult eperjesi Fucker András állította össze nemsokkal ezután Sáros megye térképét (1733),¹³¹ de Bél ekkor már megtalálta azt a személyt, aki az ő ötlete alapján, olyan valamit alkotott a hazai térképészetben, mint a földrajzi leírásban Bél: ez Mikoviny Sámuel volt.

Mikoviny is felső—magyarországi evangélikus családból származott. A 17. században különböző városokban ténykedtek ősei. Apja lelkész, egy ideig éppen Rózsahegyen, és az egyházi kapcsolatok révén érte el, hogy fia, Sámuel Jénába mehetett tanulni. 1723-ban végzett, majd egy komolyabb európai utazás után hazatért és Pozsonyban telepedett le. Mérnökként számos munkát vállalt, dolgozott, mint Pozsony megye mérnöke, de készített fölméréseket és térképeket a keszthelyi Festetics uradalomnak is.

Béllel régóta — még valószínűleg annak beszercebányai tanítása idejéből — ismerték egymást, elképzelhető, hogy pozsonyi megtelepedésébe is erősen belejátszott ez az ismeretség. Tény az, hogy első munkái megszervezésében, illetve a családi ügyekben Bélnek jelentős szerepe volt. (Mikoviny több gyermekének Bél volt a keresztapja.) Amikor az 1720-as évek második felében teljes erővel folytak a Notitia munkálatai, Bél rávette Mikovinyt, hogy vállalja a megyetérképek elkészítését. Mikor erre igent mondott, Bél megszerezte ehhez az udvar támogatását is. 1729-ben a bécsi Udvari Kamara mérnöke lett, mint ilyen egyúttal katona is, a császári sereg mérnök-őrnagya.¹³²

Bél kérésére és a császár személyes támogatása nyomán Pálffy Miklós nádor 1731-ben leíratot intézett a megyékhez, hogy Mikovinyt munkájában támogassák, és neki a meglévő térképek másolatait küldjék el.¹³³ De ő nemcsak a megküldött anyagra támaszkodott, hanem a kor legkorszerűbb elvei szerint nekifogott saját méréseket készíteni, és az országot föltérképezni. Ezeket a szempontokat a magyar viszonyok figyelembe vételével alakította ki, és levél formájában írva, 1732-ben meg is jelentette, megteremtve ezzel a hazai kartográfia elméleti alapjait.¹³⁴ 1736 körül Mikoviny egy tervezetet nyújtott be a az udvari Haditanácsokhoz, amelyben az ország megkezdett, de félbeszakadt térképezési munkalatainak fontosságát és szükségességét 5 szemponttal indokolta. (1735-ben őt bizták meg a Selmecbányán létrehozandó bányászati akadémia megszervezésével, majd pedig vezetésével. Ennek munkálatai miatt hagyta abba egy időre a térképezést.) Az öt pont a következő:

1. A pontos, jó térkép szükséges a hadvezetés részére a háborúhoz, de hasznos a béke idején is.
2. Különböző királyi bizottságok munkájához is szükséges a térkép, főként a telepítéshez és a bekvártélyozáshoz.
3. Szükséges a kereskedelem számára, mert ezen látni és mérni lehet az utak hosszát, az pedig döntő tényező a költségek szempontjából.
4. Fontos kellék a térkép a hadsereg élelmiszer ellátása és szállítása céljából.

¹³⁰ BENDEFY L. i. m. I. p. 288.

¹³¹ Uo.

¹³² Mikoviny életére vonatkozó adatainkat BENDEFY L. idézett művéből vettük, amely valóban alapvető munka Mikoviny életére és munkásságára. Csak sajnálni lehet, hogy kis számban, „házi sokszorosításban” jelent meg és nehezen elérhető.

¹³³ Uo. p. 33.

¹³⁴ Epistola de Methodo concinnandarum Mapparum Hungariae Topographicarum, ad virum clarissimum Mathiam Belium Regiae Scientiarum societatis Beroliensis Socium, Pozsony, 1732.

5. Végül ezek a térképek általában segítik a közlekedést, a kereskedést, a hírvivést, stb.

Mindezekkel együtt is a térképet nem kívánta a nagyközönség elé bocsátani, hanem csak a megfelelő szerveknek juttatni. A tervezetben kitért arra is, hogy szándékában áll mindenütt föltüntetni az egykori itt élt népek hagyatékait, romokat, vízvezetékeket, stb. Tervezte — és valóban ábrázolta is munkáin az adott terület erdővel, mezőgazdasággal, vízrajzzal, domborzattal, bányászattal, kohászattal és úthálózattal kapcsolatos adatait. Végül a tervezet rámutatott, hogy a térkép hasznára lesz az udvarnak és a megyének egyaránt, mert segíti a közigazgatást, áttekinthetőbb lesz a birtokrendszer, stb.¹³⁵

Az ország közigazgatási rendszere ezidőben — az 1723. 31 tc szerint — 47 megyéből és 2 szabad kerületből (Jász-Kun és hajdú városok) állt. Ez négy kerületre oszlott: dunáninnyi, dunántúli, tiszáninnyi és tiszántúli. Ez a korábban kialakult adózási rendszert követve, egy földrajzi jellegű beosztást valósított meg, mégpedig a két folyó, a Duna és a Tisza Pozsonyhoz viszonyított helyzete szerint. Teljesen külön igazgatták Erdélyt, Horvátországot és Szlavóniát, illetve a déli határvidékeket. Mikoviny csak Magyarország területének térképezésére kapott megbízást. Nyilvánvaló, hogy a 17. század folyamán kialakult szokásrendszer, illetve az 1686. után létrejött katonai területi rendszer figyelembevételével alakult így a helyzet, amit a korabeli emberek ismertek. Így ezzel a rendszerrel dolgozott Parschitius és Bél is (ha nem is egészen egyezően, mert Bél a Dunáninnyi és Tiszáninnyi kerületeket együtt tárgyalta), míg az idegen Bonbardus teljesen más rendszerben vette a megyéket sorba.

Mikoviny jelentős újítása volt, hogy kijelölte a hazai kezdő meridiánt, mégpedig a pozsonyi vár keleti tornyán áthaladó délkört. Ezzel szakított a Hevesi és a többi térképkészítő használta Azori szigetek kezdőmeridián tradíciójával. Földrajzi alapként Körmöcbányát, Baját és Szegedet vette, ezek koordinátáit meglepő pontossággal meg is határozta.¹³⁶

A térképek, akárcsak Bél munkája, a tanítványok segítségével, több változatban készültek. A helyszíni mérések és vázlatok alapján rajzolták meg az első, piszkozati példányt. Ezen még sok volt a törlés, javítás. Rendszerint nem Mikoviny rajzolta, de ő személyesen javította, sokszor jelentős mennyiségű szöveges bejegyzést is írt — a megfelelő helységeknél, vagy a papír szélére. Ezekről aztán több példányos másolatok — tisztázatok — készültek, később ki is színezték őket. De sokszor a munka során az eredeti vállalathoz képest, jelentős adatokat el is hagytak. Ezért számukra a piszkozatok föl kutatása igen fontos feladat.

Mikoviny működése és irányítása alatt 1729—1750 között (ekkor halt meg) mintegy 197—200 térkép készült. Óriási szám ez,¹³⁷ ha meggondoljuk, hogy néhány emberével dolgozva, évente 8—10 térképet kellett elkészíteni. Ráadásul 1735-től ő szervezte és irányította a selmeci bányászati akadémiát. Először Bél által kiadásra előkészített északmagyarországi megyéket dolgozta fel, így a Notitia megjelent kötetében Pozsony, Turóc, Zólyom, Liptó, stb. térképeit találjuk, amelyek — gyönyörűen rézbe metszve¹³⁸ a hazai térképészet legszebb darabjai közé tartoznak. A III. kötet részére készített Pest—Pilis—Solt megye is elkészült, de a bányászati akadémia

¹³⁵ BENDEFY L. i. m. I. pp. 269—275.

¹³⁶ Uo. I. p. 35.

¹³⁷ Uo. p. 279.

¹³⁸ Mikoviny térképeit Abraham Kaltschmied metszette rézbe. BENDEFY L. i. m. I. p. 26.

gondjai miatt a végső korrekciót tanítványára, Fritsch Erik Andrásra bízta.¹³⁹ Munkája során többször találkozunk barátja, a kítűnő győri térképész, Kováts (Kovács) János nevével aki több megye térképénél segített Mikovinynek.¹⁴⁰ Bendefy kutatásai nyomán tudjuk, hogy gyakorlatilag valamennyi magyarországi vármegye térképe elkészült, számszerint mintegy 52-é, vagyis több, mint ahány leírást Bél készített. Általában elmondható, hogy a térképek és leírások a megyék esetében számos alkalommal eltérő információt közölnek, ami következik Mikoviny alapos helyszíni tevékenységéből, és abból, hogy Bélnak be kellett érni sokszor nem, vagy alig ellenőrizhető adatokkal. (Kissé hasonló a helyzet, mint ami a Képes Krónika szövege és miniaturái között van). Éppen ezért, a kéziratban maradt Bél anyagok megyéinél nagyon fontos Mikoviny térképeinek a tanulmányozása.

Mikoviny fiatalon (alig 50 évesen) és váratlanul, a térképezési munkálatok során szerzett betegségben halt meg. Az Udvari Haditanács rendeletére az Udvari Kamara összegyűjtötte kéziratban maradt térképeit, és ezeket Bécsbe vitték. Ebből az anyagból Müller Ignác készített térképet 1769-ben.¹⁴¹ Valószínűleg a tanítványánál, Fritschnél levő példányok és az özvegnél maradt kéziratok kerültek vásárlás útján Korabinszky Mórhoz, aki 1804-ben kiadott „Atlas Regni Hungariae”-jához fölhasználta ezeket.¹⁴² Mikoviny munkáit ma számos közgyűjteményben őrzik, de ezek egy részének pontos helyét nem ismerjük. Jelentős anyaga van az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárának, ahol egy jóminőségű, tisztázott sorozat található.¹⁴³ A másik igen jelentős gyűjtemény az MTA Könyvtár Kézírkönyvtárában van. Ezek piszkozati példányok, számos közülük Mikoviny saját munkája, illetve javítása.¹⁴⁴ Rendelkezik Mikoviny térképekkel az Országos Levéltár,¹⁴⁵ valamint a Hadtörténeti Térképtár is.¹⁴⁶ Külföldön őrzött anyag található Bécsben a Hofkammer archívumban, Prágában az Állami Központi Levéltárban, továbbá a pozsonyi és bélabányai (Biela) levéltárakban. Főleg az utóbbi háromban kell még számolni lappangó Mikoviny térképekkel.¹⁴⁷

A jelen kiadványunkban közölt Csongrád és Csanád megyéknek több Mikoviny féle térképe is ismert. Ezek ma az OSZK TK-ban, az MTA Könyvtárban és a Hadtörténelmi Térképtárban található. Ismertetésükre később kitérünk.

Csongrád és Csanád megye leírásának keletkezése, tartalma és a róluk készült másolatok.

A jelenlegi Csongrád megye területét gyakorlatilag két, Bél által készített leírás tartalmazza: Csongrád és Csanád megyéé. Igaz, ebben nincs benne a Marostól délre eső rész, (Szőreg, Deszk, Klárafalva, Ferencszállás, Kiszombor) mert az a határőrvidékhez tartozott, és a Jászkun vidéknél tárgyalt Dorozsma, de ennek ellenére örülhetünk, hogy a fennmaradt kéziratok segítségével csaknem az egész terület áttekinthető.

A Csongrád megye anyagát őrző kézirat címlapján ott látható a felirat: 1732. február — ami az elkészülés dátumát jelzi. Azt is tudjuk, hogy a Notitia írása során

¹³⁹ Uo. I. p. 35.

¹⁴⁰ Uo.

¹⁴¹ Uo. I. p. 280.

¹⁴² Uo. I. pp. 40; 278.

¹⁴³ Uo. I. p. 105. a továbbiakban OSZK Tk.

¹⁴⁴ Uo. I. p. 165.

¹⁴⁵ Uo. I. p. 157.

¹⁴⁶ Uo. I. p. 149.

¹⁴⁷ Uo. I. p. 105.

Bél az egyes megyéket északról délre haladva írta le, így ez a megye az utolsók között került sorra. Nem tudjuk, kinek a kézírása az alapszöveg, azonban a beszúrások, javítások világosan mutatják Bél revidáló keznyomatát. A 82 oldalas mű tehát a korábban vizsgolt sorrend szerint az *eredeti*, Bél féle változat, amelyet a javítások, betoldások figyelembevételével letisztáztak, és azt küldték el a Helytartótanácsnak, az pedig továbbította az illetékes vármegyének. Mindez elég lassan, vontatottan haladt. Közrejátszott az is, hogy az 1730-as évek közepén kerültek ki a Notitia első kötetei a nyomdából, ami Bél idejét igencsak lekötötte.

A fennmaradt dokumentumból nem deríthető ki, hogy Helytartótanács mikor kapta meg Csongrád megye kéziratát, az sem, hogy mikor küldte tovább a megyének. Az viszont ismeretes, hogy a megye közgyűlése 1736. február 29-i ülésén tárgyalta meg a helytartótanácsi leíratot, és kézirat véleményezésére külön bizottságot jelölt ki,¹⁴⁸ amely 1736. szeptember 4-én megjegyzésekkel ellátva visszaküldte azt a Helytartótanácsnak. A kísérőlevél tanúsága szerint¹⁴⁹ a bizottság a kézirat lapszéleire tette meg észrevételeit. Ezt a kéziratot a Helytartótanács valószínűleg Bélnék juttatta vissza, további sorsa sajnos ismeretlen. Nagy veszteség ez, mert így ismeretlen marad számunkra, mit kifogásoltak a megyei képviselők.

Az 1732-ben készült kézirat — amely az eredeti szöveget író személy és a javítást végző Bél kezevonásain kívül még több más, azonosítandó kéz bejegyzéseit is tartalmazza¹⁵⁰ — a többi megyével együtt várt arra, hogy nyomába kerüljön. Mint tudjuk, erre Bél halála miatt nem került sor. Az 1760-as években azután vétel révén ez is a kalocsai érsek, Batthyány József birtokába került, és azok között szerepelt, amelyek egy része a dunai szállítás során elázott. A kézirat belső lapján ott az ismeretlen kéztől származó bejegyzés, amely közli, hogy ebben a víz nem tett kárt.¹⁵¹ Az ezután következő leírás a lapok belső oldalán található, az egyes oldalak kb. fele üresen hagyva, erre a részre kerültek Bél bejegyzései és javításai. A korrekció, illetve pótlólagos bejegyzések száma igen jelentős. Nemcsak egyszerűen tartalmi közlésekről van szó, hanem az anyag tagolásáról, újabb pontokkal való bővítéséről is. Az élénk táru előanyag felosztása a következő:

¹⁴⁸ Az 1736. febr. 29-i közgyűlési jegyzőkönyv. Ennek kiderítésével kapcsolatban szíves köszönetet mondok dr. Barta Lászlónak, a Csongrád megyei Levéltár Szentesi Fiókleveltára igazgatójának, aki a fentieket közölte velem.

¹⁴⁹ Helytartótanácsi Levéltár, Acta Miscellanea. (C 42.) Fasc. 95. No. 33. „Posteaquam Descriptionem historicam Comitatus istius per M. Bell factum revidere fecissimus, qualesnam eatenus occurrerint considerationes lateri eiusdem operis adscriptas humillime transmittentes perferamus. (Az irat fénymásolata a szegedi múzeumban található).

¹⁵⁰ Téved Horvát István, aki azt írta, hogy az egész kézirat Bél kezeírása, kivéve a 31—38. oldalt. Bél csak a bejegyzéseket ette, az alapszöveget más írta, valószínűleg az, aki meg is fogalmazta. Egyéb bejegyzéseket is találtunk különböző kézírással, talán a kéziratot véleményező szervek, személyek megjegyzései. (Ezekre az egyes szövegek közötti jegyzetknél kitérünk). Vö. HORVÁT I. i. m. pp. 17 verso; 18 recto.

¹⁵¹ Csongrád megye eme Bél féle leírásának jelzete az esztergomi primási könyvtárban: Coll. Batthyanyana, Cat. X. Hist. Tit. I. x, újabb jelzete: X. C. 20. Beliana, I. x. A felirat szövege: Descriptio comitatus Csongrád. Maculatura manupropria Matthiae Belii. Manuscriptum compactum in folio per extensum scriptura Matthiae Belii. Extractum non indiget cum in omnibus cum praecedenti tomo congruat. Ab aqua nihil vitii accepit.

Pars generalis

Membrum primum physicum

De situ, atque natura Comitatus Csongrad

§ I — XI.

(az egyes pontoknak külön kiemelt címe nincs)

Membrum secundum politicum

De populis et magistratibus comitatus

§ I — VII.

Pars specialis

Membrum primum

Prooemium

Historia Liberae Regiaeque Civitatis

Szegediensis

§ I — XXII.

Membrum secundum

De Castris, vulgo fossatis totius provinciae

I. Castrum Csongrád

II. Castrum Szintha

III. Castrum Földvár

IV. Castrum, seu fossatum Martonos

V. Castrum Kis—Kanizsa

VI. Fossatum Osztrova

VII. Fossatum Petroszela

VIII. Castellum Szegvár

IX. Themerkény

Membrum tertium

De oppidis huius provinciae

I. Vásárhely

II. Szentes

Membrum quartum

De vicis et praediis huius provinciae

§ I.

1 — 5.

§ II. De praediis, seu vastatibus Haruckerii

1 — 10.

§ III. De praediis Comitis Alexandri Károlyi

1 — 19.

§ IV. De praediis Comitis Georgii Erdódi

1 — 2.

§ V. De praediis Vice—Comitis Andrásii et
civitatis Szegediensis

1 — 6.

§ VI. De praediis fisci, sive aerarii regii

1 — 8.

§ VII.

Az utolsó, §. VII. nem Bél besorolása, hanem Batthyány érsek rendeletére — az 1700-as évek második felében készített másolat írójáié. Az eredeti kézirat 77—78. oldalán lévő, két kéztől származó bejegyzést sorolta a másoló ebben az utolsó, VII. pontba, logikailag teljesen indokoltan. Amint látható, a kötetből hiányzik a Tabula itineraria és nincs hozzá elenchus sem. Ezt a kötetbe helyezett kis cédula külön föl is tünteti: Elenchum non habet.¹⁵²

Szintén a primási könyvtárban található Csongrád megye Bél féle leírásának a 18. század utolsó harmadából, eddig azonosítatlan kéztől származó másolata.¹⁵³ Az eredetihez hasonló nagyságú, bekötött kötet első 16 oldalán részletes tartalomjegyzéket ad. Ezután következik a 119 oldalas, igen szépen, tagoltan, áttekinthetően írt anyag. Látszik rajta, hogy aki készítette, nemcsak egyszerű másoló volt, de tisztában lehetett a Bél féle elképzeléssel, aminek csak egyik bizonyítéka a fent említett — legutolsó pontban tett módosítás. (§ VII.) Ugyancsak kibővítette a kéziratot az 57. oldalra befestett Szeged város új, színes címerével, amelyet Bél csak leírt. A lapszélen föltüntetette folyamatosan az egyes részek tartalmát — oly módon, ahogy Bél a nyomtatásban megjelent kötetekben tette.

Munkánk során az eredeti, Bél—féle változatot használtuk, egybevetve azonban a 18. század végi másolattal. Az összehasonlítás azzal a megdöbbentő eredménnyel járt, hogy a hozzáértő, gondos másoló munkája és az eredeti változat között több mint 400 helyen volt eltérés, zömmel csak egy—két betűelírás, (amelyek némelyike azonban komoly értelemváltozást eredményezett), de akadt fél mondatnyi — szemmel láthatóan figyelmetlenségből eredő — kihagyás is.

A másolatok sora ezzel még nem ért véget. A 19. század első felében Gyurikovits György készített újabb másolatot, amely ma az OSZK Kézirattárában található.¹⁵⁴ Ez az eredetihez hasonló nagyságú, fűzött kötet 22 számozott lapból áll. Az összehasonlítás során kiderült, hogy Gyurikovits számos helyen változtatott a szövegen. Az még kisebb probléma, hogy a Pars specialis-ban a Membreum primum... helyett végig a sectio prima, secunda, stb., a Pars generalis helyett pedig a Partis generalis elnevezést használta. Már jelentősebb dolog, hogy az egyes helységek sorrendjét a kéziratban belül megváltoztatta, más csoportosítást használt. (A Szegedről szóló rész XXII. pontja nála például 15., vagy például a várak leírásánál Földvár után nála Szegvár következik, kihagyva az eredeti anyagban leírt Martonos, Kis—Kanisa, Osztrova, Petroszela helységeket. Viszont két lappal odább ezek anyagát is lehozza.¹⁵⁵ Vagy például szerepel nála féloldali betoldás a piaristákról, ami az eredetiben nincs.¹⁵⁶)

A legfőbb probléma azonban ott mutatkozik, hogy az egész szöveg az eredeti változatnak csak mintegy fele (!) terjedelmű, és a meglévő rész is sokkal inkább kivonatolása, jegyzetelése a Bél-féle leírásnak, mintsem másolata. Elgondolkoztató azok számára, akik *csak* a Gyurikovits féle másolat alapján próbálják (próbálták) egy—egy megye Bél—féle leírását kiadni.

A leírás keletkezési idejét vizsgálva, a szövegben szereplő utalások megerősítik, hogy ez a kézirat 1730—31 körül készült, az 1732. február magának a kézirat lezárásá-

¹⁵² Nem tudni mikor készült a kis cédula, az írás sem árul el sokat, inkább talányos. Az egyik oldalon ez áll: Comite Csongrád. Autographe. Elenchum non... A másik oldalon többszörösen áthúzva ez olvasható: Comitatus(?) Csongrád. Duplicatum. Elenchum non habet.

¹⁵³ Jelzete: Coll. Batthyanyana, Cat. X. Tit. I. v. X. D. 21. Beliana, I. v. A kísérszöveg így hangzik: Descriptio Comitatus Csongrád per Mathiam Beliam. Copia per Suam Eminentiam procurata. Manuscriptum compactum in folio, pag. 119.

¹⁵⁴ OSZK. Kt. Fol. Lat. 3627.

¹⁵⁵ A kézirat 18. verso és 19. recto oldalán.

¹⁵⁶ Uo. a 12. verso oldalán.

nak dátuma lehet. Az is megállapítható, hogy az eredeti verzió készítője — aki szinte bizonyos hogy nem Bél volt,¹⁵⁷ — személyesen járta be a vidéket. Az egyes részek leírása olyan eleven, szemléletes, hogy néha jól megírt újságriporra emlékeztet. Személyét illetően csak találgathatunk egyelőre. Elképzelhető, hogy esetleg az az ágostai evangélikus lelkész, Markovits Mátyás¹⁵⁸ volt, aki a Zólyom megyei Dobroninban született, középiskoláit Selmecen, Besztercebányán és Pozsonyban végezte. Hogy Bélnek tanítványa volt-e, vagy mint pozsonyi lelkésszel került vele kapcsolatba a fiatalember, nem tudjuk, de bizonyos, hogy az ország dolgai iránti érdeklődését Bél mellett tovább fejleszthette. Az 1730-as évek elején Jénába ment az egyetemre, visszatérte után 1734-től Szarvason lelkész, egészen haláláig (1762.) Ő tehát Bél megbízásából bejárhatta e területet, hogy pontos részletekkel szolgáljon.¹⁵⁹ Markovits ekkor 23-24 éves lehetett, ami meg is magyarázná a leírás készítőjének buzgalmát, és fáradhatatlanságát (mikor azt említi, hogy csónakkal milyen helyeken jártak, vagy hogy fölászott a toronyba, hogy messzebbre lásson). A helyszíni tapasztalatokkal indokolható az is, hogy a történeti anyag (források) és a lakosság életének, gazdaságának, szokásainak bemutatása, valamint a természeti adottságok ismeretése részletes és arányos.

A megye bejárásának irányát a Tisza adta. Északról dél felé haladva eljutott a szerző Csongrádra, majd hajón (csónakon ?) utazva járt Szentesen, Mindszenten, érintette Szegvárt, megállt Vásárhelyen. A leírás szerint hosszabban időzött Szegeden, de elutazott Zentára is. A vizek bősége egészen rabul ejtette, és nagy terjedelemben foglalkozik a folyókkal, tavakkal, stb. Érthető ez, ha arra gondolunk, hogy a mindenféle szabályozás előtti Tisza—vidék jelentősen eltért a ma ismert képtől. Korabeli följegyzések említik, hogy egyes években, bizonyos helyeken a Tisza és Duna árvizei összeértek, azaz a két folyó vizei együtt folytak. Mivel errefelé hegy nincs, az első számú természeti adottságot a vizek jelentették.

A szerző lelkiismeretesen felsorolja a nagyobb folyókat, a Tiszát, Marost és Köröst majd a kisebb folyókat, ereket: a Kurcát, a Kórugyot, a Dongéret, a Matty eret, stb. Ma már részben csak névből ismert tavakat említ, mert a Tisza—szabályozás ezeket megszüntette: a Pusztaszeri, a Dóci, vagy a Ballagi tó már a múlté. Természetes, hogy bőséges adatokat találunk az árvizekről, azok pusztításairól és gyakoriságáról. Gondosan felsorolja a tiszai átkelőhelyeket is. Alaposan megfigyelte, hogy mivel a tájon erdő nincs, a lakosság a nádat használja építkezésre és tüzelésre is. Az egykori élővilág iránt érdeklődők fokozott figyelemmel olvashatják beszámolóját, a vízivilág paradicsomi gazdaságú madarairól, a darvak, vadludak, récék bőségéről és a szárazföldön élő tűzokok, siketfajdok és reznekek meglétéről. De igazán a halgazdaság kápráztatta el az író. Aprólékosan leírva a különböző fajokat, nem győzi hangsúlyozni, hogy nemcsak az egyes folyók halvilága különbözik, de az azonos halfajták íze is eltér, ha az a Körösből, vagy a Tiszából származik. Más források is említik az általa csodálkozva leírt tény: a Tisza egyharmada hal, kétharmada víz. Nagy figyelmet szentelt a halászatnak is, amely igen fontos foglalkozás sok ember számára, a hal pedig népeledel.

Nemcsak a természetet figyelte meg de az ott élő embereket is. Leírása igen fontos adatokat szolgáltat a török hódoltság másfél évszázada után lassan magához

¹⁵⁷ Nem kizárt, hogy Bél járt ezen a vidéken. Amikor 1726-ban beutazta az országot, Erdélyben is járt. Pestről az út Erdélybe Szegeden, Temesváron át haladt, itt jártak az állami postakocsik is valamint a magán gyorskocsik.

Elképzelhető tehát, hogy Bél járt Szegeden is. Vö. BERKESZI I. i. m. p. 204.

¹⁵⁸ Köszönetet mondok Tarnai Andornak, aki fölhívta figyelmemet Markovits személyére.

¹⁵⁹ Adatainkat SZINNYEI VI. pp. 646—647. vettük.

térő vidék benépesüléséről. A török háborúk idején különösen a Duna—Tisza köze, de jelentős mértékben a Tiszántúl is elnéptelenedett. A hadjáratok útjába eső falvak elpusztultak, lakosaikat részben megölték, elhurcolták, részben a környező városokba menekültek. Így duzzadt föl Kecskemét, Halas, Cegléd, Szeged és Vásárhely lakossága is. Emellett sokan éltek a nádasok, mocsarak mélyén. A felszabadítás után megindult a tudatos telepítés, de sokan jöttek saját elhatározásukból is, mások pedig a zsúfolt városokból rajzottak ki a pusztákra. Az első szembetűnő változás a demográfusok számára, — és erre kitűnő bizonyíték ez a leírás is — hogy a korábbi időszak zömmel magyar lakossága Csongrád megyének, a 18. század elejére egy igen tarka etnikumú népe sségé válik.

Bár a leírás „terminológiája” nem mindig következetes — az egymást követő részekben sem, nem is szólva a más megyék leírásában szereplő névhasználatról — mégis, a főbb etnikumok az alábbiakban összegezhetők: a megyében szép számmal találhatók *németek*. Ezekről megjegyzi, hogy főleg a városokban, és elsősorban Szegeden élnek, Németország különböző helyeiről jöttek, és leginkább kereskedéssel, gazdálkodással, valamint kézművességgel foglalkoznak.

Viszonylagos következetességgel használja a *szlávok* elnevezést, amely nála a szlovák etnikumot jelöli. Telepítés útján kerültek ide, igyekeznek a magyarok nyelvét megtanulni és a szokásaikat is részben követni. Vannak köztük kereskedők és gazdálkodók egyaránt.

Igen zavaros a helyzet a *rác*, *bosnyák*, *dalmát*, *trák* és *bolgár* elnevezésekkel. Ezeket ugyanis gyakran szinonimaként használja, máshol, viszont érezhetően etnikai különbséget jelöl vele. Az bizonyos, hogy délszláv, balkáni etnikumról van szó, mai fogalmaink szerint szerbeket, horvátokat és dalmátokat ért alatta, bár ez a népesség ebben az időben önmagában is igen kevert emberanyag volt. Megtudjuk a rácokról, hogy főleg nem reguláris katonaként kerültek a megye területére, a lakossággal — a magyarokkal — sem vidéken, sem a városban nem keverednek, saját nyelvüket, szokásaikat és vallásukat (görögkeleti) szigorúan őrzik. Elősegítette ezt az is, hogy a helyi közigazgatás alól kivonták magukat. Külön falvakat alkottak, vagy Szegeden a Palánkon belül, illetve a Felsővároson elkülönítve éltek, volt saját házuk, szőlőjük, földjük és saját kapitányaiknak alárendelve szolgáltak. Akad köztük a katona mellett földműves, kereskedő, halász és kézműves is. Megjegyzi, hogy állatot is tartanak sokan, kereskedők pedig főleg állatokkal, marhákkal és bőrrel kereskednek. Nemcsak őrzik saját szokásaikat, de a magyarokat gyűlölik is.

Szeged kapcsán említi a bosnyákokat, mintegy a városi szegénységbe tartozókat, sөvény közé vert falból álló nádtetős házaikkal, akik a hús helyett főként az olcsóbb hallal táplálkoztak, és túl sok bort isznak. A Zenta környékén élő katonákat trákoknak nevezi, de nem vagyunk meggyőződve, hogy az adott körülmények között akár a bosnyák, akár a trák jelentős különbséget jelezne etnikailag. Számukat illetően jól jellemző az az adat, miszerint a Palánkban már nem mondanak magyarul szentbeszédet, mert ott magyar alig lakik, hanem főleg dalmát (horvát ?) és német beszédeket tartottak.¹⁶⁰

Az eddig — modern fordításban — megjelent egyéb kötetek tanulsága szerint, hasonló a helyzet máshol is. A Pest megyéről készült leírásban ezt találjuk: „Velünk egyenlő a trák nép is, akiket rácoknak hívnak. Ezek csak csekély mértékben különböznek a dalmátaktól.” Majd nem sokkal később: „A dalmáták: tudniillik a horvátok, szerbek — akiket rácoknak is neveznek — szlávok, csehek, lengyelek, oroszok és a tatárok egy része nem a nyelvben, hanem csak tájszólásban különböznek.”

¹⁶⁰ REIZNER János: Szeged története. Szeged, 1899—1900. 1—4. A vonatkozó rész I. p. 292.

Valamivel odább pedig azt írja: „A dalmátoknak is van telepük. Amidőn először érkeztek ide a rácokkal és a bolgárokkal, hosszú időn keresztül a görögkeleti vallást követték, aztán a római katolikusokkal egyesülve már azt a vallást vallják, de a rácok szokásai szerint.”¹⁶¹

Figyelemre méltó, bár nem valószínű egy közelmúltban megjelent másik kötet magyarázata. A szerzők szerint Bél a rác—trák kifejezést egyenértékűként használja. A különbség csak annyi, hogy a hajdúvárosok hajdújait rácoknak, a bácskai vidék hasonló etnikumú lakosait pedig tőlük megkülönböztetve trákoknak nevezi.¹⁶² Mindezek a problémák arra utalnak, hogy ezt a nagyon fontos kérdést szintén csakis központi kutatással, a hasonló területek anyagát egybevetve lehet — nem is biztos, hogy teljes pontossággal — tisztázni.

Az itt élő magyarokról is bőséges felvilágosítást kapunk. Kiderül, hogy a lakosság jelentős része katolikus, azt is megtudjuk, hogy a magyarok egy részét is úgy telepítették ide. Elsősorban földművelők, értelmes kedves emberek, aki a betűvetést és egyéb tudományt nem lustaság, hanem a szegénységük miatt nem sajátították el. A kézművességet kevesen űzik közülük, ha kell, jó katonák is. Sokan élnek a halászatból, bár a hálnak nincs túl nagy ára.

A lakosság megosztottságát és az egyes nemzetiségek közti feszültséget nem lehet megérteni a kor sajátos közigazgatási viszonyainak ismerete nélkül. 1686. után a felszabadult Szeged lett a déli területek katonai központja, a közigazgatás is katonai irányítás alatt történt, közvetlenül Bécsből irányítva. A hódoltság alatt szétzilálódott vármegyei vezetés már 1686-tól kezdve próbálta újjászervezni magát, ez volt a megyében birtokos rendelkező nemesség érdeke is. De az 1690-es évek törökellenes harcai, majd a Rákóczi szabadságharc eseményei ezt nem tették lehetővé. Rádásul az elpusztult, lerombolt vidék is csak lassan tért magához, az egyes nemesi családok pedig a török alatt reménytelenül összekuszálódott birtokviszonyokat próbálták tisztázni, részben egymás között, részben az udvar által életre hívott Ujszerzeményi Bizottsággal.

Végül az 1715-ös országgyűlés (92. tc.) ismerte el újra Csongrád vármegye önállóságát, de az első vármegyei gyűlés csak 1723-ban ült össze. Ez sem oldotta meg a problémákat, mert a kinevezett főispán, gróf Kollonics Ádám sosem jött le ide, majd 1725-ben meghalt, és öt évig nem volt betöltve a főispáni hivatal. Az elpusztult települések sokasága miatt az is gondot okozott, hol legyen a megyeszékhely. Jobb híján Szegeden üléseztek. A lassan szerveződő helyi közigazgatás azonban minduntalan beleütközött a katonai szervekbe. Csak 1730-ban kapott a megye új főispánt, báró Révay Mihály személyében, akit ünnepélyes keretek között az év október 2-án iktattak be.¹⁶³ A megyei közigazgatás visszaállítását szorgalmazó igyekezetben nem egyszerűen csak rendi érdekek védelmét kívánó nemesi törekvést kell látnunk, hanem a tényleges igényt a helyi lakosság és birtokosok alapvető jogainak a tiszteletben tartására, illetve azt, hogy a központi hatalom nem is tudott volna a vármegye, mint közigazgatási alapegység nélkül működni.

Hasonlóképpen elkéseredett harcot folytatott Szeged városa is, hogy középkori szabad királyi városi rangját visszazerezze. A kétségbeesett igyekezetet magyarázza az a sok teher, megaláztatás, amit a város kénytelen volt eltűrni. Ezek csak részben érték a katonai szervek részéről, részben azonban egy új hatalommal, az elpusztult

¹⁶¹ Valamennyi idézet a „Bél Mátyás Pest megyéről” c. kötetből származik. Fordította: Szabó Béla, bevezetés: Pintér Emilné. Pest megyei Múzeumi Füzetek, 10. Szentendre, 1977. p. 37.

¹⁶² Bél Mátyás: A hunok és jászok, avagy filiszteusok kerületei. ld. 106. jegyzet. p. 34.

¹⁶³ ZSILINSZKY Mihály: Csongrád vármegye története. 1—3. Bp. 1897—1900. 2. pp. 13—14.

székhely miatt Szegedre költözött csanádi püspökkel kellett kemény küzdelmet folytatni, a város tekintélyének és függetlenségének megőrzésére. Állandó feszültség volt a püspök, gróf Nádasdi László és a város között, mert az előbbi püspöki—földesúri jogaira hivatkozva akart beleszólni a városi irányításba. Csak némi változást hozott Nádasdi halála (1729) és az új püspök, báró Falckenstein Béla megjelenése — 1730-tól. (Az igazi megoldást az jelentette, hogy az újabb déli területek visszafoglalása után a katonai parancsnokság Temesvárra került, és 1738-ban a püspöki székhely is átköltözött).¹⁶⁴

A nagymérvű feszültség másik fő forrása abból eredt, hogy a terület jelentős része nem, vagy gyéren lakott volt. A megye földjén történt katonai szállításokat — fuvar — és a katonák beszállásolását meg kellett oldani. A kevés számú népességet így fokozottan igénybe vette ez a terhelés. Méginkább sérelmezte mind a megye, mind Szeged városa, hogy a katonai parancsnokság az délvidékről fölhúzódtott lakosságból (rácok) félregularis katonaságot szervezett, akik Szegeden bent laktak a városban, a megyében pedig különböző falvakban, és őket kivonták a városi, illetve megyei hatáskörből. Hiába sérelmezték az országgyűlésnél és az uralkodónál, a határőr—népesség nem fizetett adót, nem engedelmeskedett a köztisztviselőknek, csak saját tisztjeiknek. Ez az állapot így maradt még jó ideig, csak az 1741. 18 tc. rendelte el Bács, Bodrog, Csongrád, Arad, Csanád és Zaránd vármegyéik területén lévő katonai igazgatású települések megyei fennhatóság alá vonását.

Szeged hosszú elkeseredett küzdelmet folytatott azért, hogy visszanyerje a török hódoltság előtti közjogi státuszát. Mindenféle eszközt fölhasználtak, minden támogatást próbáltak kieszközölni, míg végül az 1715-ös országgyűlés 107. törvénycikkében a szabad királyi városok közé sorolta Szegedet. De a tényleges változást a király 1719-es adománylevele jelentette. Egyszerre ugyan nem szűnt meg minden gond, hiszen a katonaság maradt, a megye és a város hatásköri összecsapásai pedig csak ezután jöttek igazán. Mégis, a fejlődés jogi feltételei biztosítva voltak.

Ez a terület hagyományosan katolikus vallású volt. A reformáció idején előretörték ugyan a kálvinisták, még az alsóvárosi templom egy része is a kezükre került, de 1686. után az új telepítés során ügyeltek rá, hogy katolikusok jöjjenek. Megyei viszonylatban mégis kimutatható a kálvinisták és egészen kisszámú evangélikus megléte is. Tudós szerzőnk nem rejti véka alá elégedettségét, amikor megjegyzi, hogy Vásárhely a kálvinisták megyei „fellegvára” és még a Topographia szerzője is — azaz Bombardus, egy jezsuita — kénytelen elismerni, hogy vagy 600 ház tartozik hozzájuk. Rendkívül hűen és részletesen tárgyalja a szerzetesrendek ittlétét, és újabb betelepülését, ír a domonkosok, ferencesek, minoriták és piaristák érkezéséről, továbbá az egyházon belüli vitákról és torzsalkodásokról a parochiák megszerzéséért. Nem nehéz megkockáztatni azt, hogy ezek a részek minden bizonnyal áldozatul estek volna a cenzúrának, de legalábbis átfogalmazásra ítéltettek volna.

Többször is hangoztatja, hogy a betelepült szerbek más vallást követnek, görög ritust, saját pópáik vannak és saját templomuk. Sőt ír arról is, hogy nemcsak a Dömötör templom mellett van nekik egy, de használnak egy másikat a Felsővárosban is. Ez a megjegyzés átvezet bennünket egy újabb probléma vizsgálatához, éspedig a szegedi templomokéhoz. Forrásunk e szempontokból megkülönböztetett figyelmet érdemel. Ír arról, hogy amikor ő ott járt, 19 templomot tartottak számon, de igen romos állapotban. Elgondolkoztató ez a magas szám, mert eddigi tudomásunk szerint jóval kevesebbet ismerünk. Az is elgondolkoztató, hogy mit jelent a „romos” jelző, hiszen a város lakossága és a papság, meg a szerzetesrendek minden bizonnyal használták

¹⁶⁴ REIZNER J. i. m. I. pp. 295—296.

ezeket. Azt azonban láthatjuk, hogy a szerző itt járt a városban, sőt a templomok egy részében is. Ezért adatait komolyan figyelembe kell venni. Egyebek között ez is a forrás tovább kutatódnó és cáfolni, vagy igazolni való részei közé tartozik.

Alapos leírást ad a szegedi várról. Igazán nem lehet őt hibáztatni, hogy a XIII. században épült erődöt, — amelyet a török az 1540-es években (1543-ban foglalták el) kijavíttatott — a török kezemunkájának tartja. Egyéb adatokból is tudjuk, hogy a vár Tisza felőli oldala még a 17. század végén ledőlt, és helyén cölöpkerítés van. A szegedi vár szabálytalan, ötszögletű alaprajzával, szögletes és kerek bástyáival meggyűlt a baja. Végül is úgy dönt, hogy bár hatszögletűnek látszik, azért mégiscsak négyszögletű. Leírja a sáncokat és az új barokk tornyot a mai Széchenyi tér felőli bejárat fölött. Elmondja a Palánk szerepét és nagyságát, Istvánffy nyomán pedig ír az 1552-es szegedi veszedelemről.

Aszabad királyi város cím visszaszerzése során Szeged sokféle eszközt fölhasznált. Egyik — ma már inkább mosolygásra készítő — ilyen ügy, a Tiszából kihalászott pecsét volt. A halászkok által előkerült törött pecsét, rajta az 1200-as dátumú címer, döntő bizonyítékul szolgált a kétkedő hatóságok számára. A város korábbi címerábrázolásait áttekintve azonnal kitűnik, hogy a középkori eredetű régi címerben sas volt látható. Ez szerepel még az 1691-es ábrázoláson is. A város hivatalosan elfogadott, 1719. utáni pecsétje viszont a tiszai pecsét pontos mása alapján készült. Ezért nem nehéz kitalálni, hogy ez a típus 1700 körül születhetett a városi előjárók alapos, tudatos mérlegelése alapján, a kor jellegzetes barokk formáival. A császár kegyeinek elnyerése érdekében, a hajdani magányos madár itt a Habsburg sas ábrázolását utánozza: a szándék nem kétséges. Az eredmény igazolta a számítást (bár a királyi döntést nem csak az határozta meg). Mint ahogy a bárány is ekkor, Szeged Dorozsmáért és a kun pusztákért folytatott pörösködése kapcsán kapott nagy fontosságot, mint a szegedi joghatóság bizonyítéka, és került bele a címerbe. Hogy ezek a dolgok milyen jelentőséggel bírnak, arra ismét csak a leírásból idézünk, ahol is a megye új címerében levő sas úgy indokolja, — a megyei előjárók szavait ismételve —, hogy „a túlnyomórészt vízbe merült megye az ausztriai sas segítségével emelkedett ki ismét a sokáig tartó török iga alól, és ennek szárnyai alatt most már biztonságban megpihenhet”.

A leírás összeállításánál meghatározó volt a szerző számára a helyszíni tapasztalat, az itt szerzett élmények. Ez az, ami a mai olvasó és kutató számára igen fontossá és érdekessé teszi. Nem kell lebecsülni azonban az írott forrásokat sem. Bizonyos, hogy valamennyi időt eltöltött a városi levéltárban, és az idézett oklevelek onnan származnak. Hivatkozik Szeged város jegyzőkönyveire, mint alapvető forrásokra, Bonbardus már említett Topographiájára és Parschitius leírására. A dominikánusok kapcsán Sigismundus Ferrarius munkájából idéz,¹⁶⁵ más helyen pedig Marsigli művére hivatkozik,¹⁶⁶ a legtöbbet azonban Istvánffytól vett át.¹⁶⁷

A Csanád megyét feldolgozó kéziratból szintén kettő található Esztergomban, az egyik a Bél javításait viselő eredeti, és a 18. század utolsó harmadában készült másolat.¹⁶⁸ Az eredeti példány első lapján itt is megtalálható a kézirat megjelölés a mű

¹⁶⁵ „De rebus Hungariae provinciae s. ordinis praedicatorum comment.” Bécs, 1637.

¹⁶⁶ Két jelentős magyar vonatkozású leírása is van. Danubialis operis prodromus. Nürnberg, 1700. és Danubius pannonico—mysisus. 1—6. Amsterdam, 1726.

¹⁶⁷ Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Köln, 1622. RMK III. 1350. kiadták 1662-ben, 1685-ben, 1724-ben stb.

¹⁶⁸ Coll. Batthyanyana, Cat. X. Hist. Tit. I. u. Beliana I. u. X. D. 18. A másolat pedig: Coll. Batthyanyana, Cat. X. Hist. Tit. I. t. Beliana I. t. X. D. 19.

írójáról, illetve arról, hogy a víz nem tett benne kárt.¹⁶⁹ A megjegyzés, hogy részben Bél kézírása, helyes, ugyan is ez a kézirat úgy készült, hogy minden írott oldallal szemközt üresen hagytak egy másikat. Valaki Bél köréből Csongrád megyéhez hasonlóan összeállította az alapszöveget, és az üresen hagyott oldalakra tette meg Bél a kiegészítéseket, amelyek különösen a Csanád városára vonatkozó részben, igen jelentősek.¹⁷⁰ Sajnos sem a felirat, sem a kézirat nem ad választ arra, mikor készült el. Azt kell gondolnunk, hogy az ország leírásának sorrendje szerint ezt is valamikor 1730—32 között írták le.

Az idő pontosítása azért is nehéz, mert a szerző nem járt ezen a tájon. Ebből a leírásból hiányzik a szemtanu beszámolója, ezért ténylegesen sokkal kevesebbet is tudunk meg a megyéről. Nem véletlen az sem, hogy a terjedelme is kevesebb, fele Csongrád megyének. Nem meglepő tehát, ha a Csongrád kötettel ellentétben (ahol alig 3—4 forrásra hivatkoznak) itt tíz—tizenkét szerző, egyebek között Thuróczy, Bonfini, Rogerius, Taurinus, Bethlen Farkas, Szent—Iványi Márton, Inchofer Menyhért, Parschitius, Lutius János műveit használták és idézték, oldalakon keresztül.

Annak oka, hogy e területet nem járták be, az lehetett, hogy Csanád vármegye közigazgatása ekkor még nem működött, hiszen ez a vidék sokkal jobban károsodott, mint Csongrád, a megye területe is jelentős veszteséget szenvedett (a Marostól délre eső vidéket teljesen elcsatolták) és alig maradt lakott település. Jellemzőnek tartjuk azt aényt is, hogy a csanádi püspök — jobb híján — Szegedre költözött és ott rendezte be székhelyét. Az is érdekes, hogy a bécsi udvar a püspöknek először csak a Marostól északra eső területre engedélyezte a joghatóság gyakorlását, és csak 1723. után állt helyre — elméletileg — a teljes egykori egyházmegyében a püspöki hatalom. A megyeszervezet hiánya miatt nem lehet tudni, sor kerül-e valamiféle helyi, megyei revideálásra a leírás esetében. Erről a kéziratról is készült másolat, hasonló Csongrád megyéhez.¹⁷¹ A rendezett, gondos munka ezúttal is többet nyújt, mint az eredeti. A kötet elejére ugyanis beragasztott a másoló egy rézmetszetű térképet, amely a csanádi püspökséget ábrázolja.¹⁷² Ezt az értékes és érdekes ábrázolást Nádasdy püspök készítette 1724-ben, de engedély nélkül, és mivel az udvar közvetlen irányítása alatt álló déli területek ezen nincsenek elkülönítve, hanem mint Magyarország összefüggő része látható, a térképet elkobozták.¹⁷³ De a másoló korrigálta a Bél által elkövetett hibát is. A Pars specialis Membrum I-ben öt § van, Bél azonban a III. után V-tel folytatta és VI-tal fejezte be. A másolatban ez már helyesen szerepel.

A csanád megyei kézirat szerkezete a következő:

Pars generalis
Membrum physicum
Situ et opportunitatibus comitatus
Csanadiensis

¹⁶⁹ Descriptio Comitatus Csanádiensis per Matthiam Belium. Maculatorium partim manu eiusdem. Manuscriptum compactum in folio ex aqua vitii nihil accepit. Elencho non indiget cum tomus praecedens extractus sit.

¹⁷⁰ Pontosabb hivatkozás nélkül közli HAÁN L. i. m. pp. 47—48.

¹⁷¹ Descriptio comitatus Csanadiensis per Matthiam Belium. Copia ab obitu Matthiae Beli adornata. Manuscriptum compactum in folio, paginae 53.

¹⁷² A címlapon jelezte is: Praemittitur in fronte Dioecensis Csanadiensis in archidiaconatus distributae charta geographica ex Libro Regio 1561 multum vitata.

¹⁷³ Wien, Kriegsarchiv: Feldakten 1725. Fasc. 321. Nr. 9/9. A térképet közli DANIEL Géza: Szent Gellért és a csanádi püspökség rövid története. München, 1976. p. 51.

Synopsis
§ I — III
(az egyes pontoknak külön kiemelt címe nincs)

Membrum politicum

De incolis et magistratu comitatus

Csanadiensis

Synopsis

§ I — II

Pars specialis

Membrum I

De castris et oppidis comitatus

Csanadiensis

Synopsis

Urbs et Arx Csanadinum

§ I — V

Oppidum Makó

Membrum II

De vicis comitatus Csanadiensis

§ I — II

Index

Látható, hogy hiányzik a Prooemium és a Tabula itineraria, nincs birtokos felsorolás, illetve a 16. századi állapotokat mutatja be, mert csak arra talált forrást. A 18. század eleji viszonyok Csanád megyében birtok—birtokos kérdésében teljesen áttekinthetetlenek. A hiányos leírás másik oka a már említett pusztulás — szinte nem is maradt semmi a hajdani falvakból és településekből. A személyes tapasztalat hiánya miatt nagyon vérszegényre sikerült a természeti rész bemutatása is. A lakosság foglalkozásáról — azonkívül, hogy állattenyésztéssel és gabonatermesztéssel keresi kenyerét, és hogy Makón jó bor terem — nem tudunk meg semmit. Itt még a különböző nációról sem beszél, mindössze a rácokat és a görögöket említi a magyarok mellett. Ez utóbbi elnevezéssel valószínűleg az örményeket illeti. Jellemzőnek tartjuk a megyéről szerzett ismereteire azt a megjegyzését, hogy tudomása szerint csak a főispáni hivatal lett helyreállítva, de azt is a püspök tölti be. A megye irányítását a katonai parancsnok, illetve a püspöki helynök intézi.

Valamivel többet tudunk meg a 16. századról, főként azért, mert az elbeszélő források e korban kezdenek szaporodni, és a két országrész — Erdély és a királyi Magyarország — közti vidék, így Csanád megye is a törökkel való gyakori összecsapások színhelye volt. Évtizedeken át mindkét király kinevezte a maga csanádi püspökét. Gyakorlatilag azonban Fráter György szedte be a püspöki jövedelmeket 1541 és 1551 között. A Csanád városát ért török ostromról és támadásokról Istvánffy és Bethlen Farkas munkája alapján tájékoztat.

Figyelmet érdemel kísérlete a csanádi püspökök listájának összeállítására. Korának történeti ismeretei, a források hozzáférhetősége és az egyéb segédeszközök hiányában ez a lista igen jól sikerültnek mondható. Érthető az is, hogy éppen a korai szakaszban, a XI—XII. században, a jól ismert Szent Gellért püspök mellett összesen két másikat tud említeni. Még a XIII. század közepén is van egy csaknem 50 évnyi hiánya, de azután ismeretei egyre bővülnek és a nevek szaporodnak. Igaz, egy-egy

nevet sokszor csak egyetlen oklevél, vagy törvény említéséből ismer, de az is a forrásismeretet és kutatói tevékenységet mutatja.

Kiemelt helyet kap a Dózsa féle parasztfölkelés, illetve a Csáki püspök halálával kapcsolatos leírás. Már Parschitius is írt erről röviden. Bélék azonban ennél tovább mentek, és Istvánffy leírása mellett fölhasználták Tubero Dalmata és Taurinus István munkáit is, ami azért jelentős, mert napjaink kutatói is ezeket sorolják a legértékesebb és legmegbízhatóbb források közé. Bár az idézett részek elítélően szólnak Dózsáról és kegyetlen eljárásáról, Bél megjegyzi a végén — Tuberóra hivatkozva — hogy van vélemény, amely szerint a püspök halála nem volt méltánytalan, — ami önmagában is merészség.

A falvak felsorolásánál két helységet emel ki: Vásárhelyet és Kovácsházát. Az előbbi nyilván a korábbi forrás 18. századra alkalmazása miatt került ide, hiszen ezt a Csongrád megyei anyag tárgyalja részletesen, ahova akkor közigazgatásilag tartozott. Erre utal az a 94 falu is, amit az 1561-es összeírás alapján sorol fel. Összegezve a kéziratot, sajnálattal állapítjuk meg, hogy értékében adataiban, színvonalában ez a leírás meg sem közelíti Csongrád megye anyagát. A kimaradt lehetőség, a helyszíni tapasztalatszerzés elmulasztása a jelen s jövő kutatóinak vagy vesztesége.

A Bél—féle eredeti példány és a XVII. századvégi másolat mellett van még egy Bél nevéhez köthető Csanád megye kézirat is. Ez az OSZK Kézirattárában található és aláírásaiból következően Gyurikovits Györgynek tulajdonítható.¹⁷⁴ Ennek szövegét egybevetve az eredetivel az derült ki, hogy ez a másolat valóban hiteles, követi az eredetit. Apróbb eltérések, hogy az eredeti kézirat püspöklistának végén Nádasdi az 54. és utána még említ néhány nevet. Gyurikovits ezekből hármat besorol a listába és Nádasdi az utolsó nála is, de így az 57. A pontosnak mondható másolás a betűszerinti egybevetés során jó néhány másolási hibát is föltárt, (a falvak felsorolásánál kifejejtette a 11-et, Maimudot és a 18-at, Sathit, az 55. pedig, Chila, nála Rika néven szerepel) ami ismételten arra figyelmeztet, hogy elengedhetetlen a legkorábbi kézirat tanulmányozása és használata, minden kiadáshoz.

A vizsgált két megye anyagához készült térképekből többet is ismerünk. Bendefy László idézett művében az MTA Könyvtár Kézirattárában levő kézirat Csongrád megye térképét említi.¹⁷⁵ Ez egy nem teljesen befejezett, de igen részletes példány, amely az 1740-es évek közepe táján készült. Ismert és létező helységek mellett több olyat is ábrázol, ami már elpusztult. Föltünteteti Kecskemét, Kistelek, Szeged között a postautat (felírata: Postalís via). A OSZK Térképtárában is van egy Csongrád megye térkép, amely Mikoviny saját tulajdonában volt.¹⁷⁶ Erősen hasonlít az előbbi térképhez, igen jó a vízrajzi része, és föltünteteti a Csörsz árok egy részét is. A címmel ellentétben jóval nagyobb részt ábrázol, mint Csongrád megye, egyebek között Csanád megye is látható.^{176/a}

¹⁷⁴ OSZK Kt. Fol. Lat. 3431. Fűzött füzet 19 számozott lappal. Címe: Descriptio Comitatus Csanadiensis per Matthiam Belium adornata. A füzet hátulján az alábbi megjegyzés: In Bibliotheca Primatiali duplex existit Exemplar: aliud sub X. D. 18 seu Beliana I. u. Maculatorium partim manu Math. Belii scriptum, ex aqua nihil vitii contraxit; aliud sub X. C. 19 seu BÉL I. t. copia obitu eius adornata fol. pag 53. cui in fronte praemittitur charta geographica Dioicensis Csanadiensis in Archi Diaconatus divisae, ex Libri Regio 1561 avi? (ani?) incisa ab aquis multum vitiatá, quae hunc prae se fert titulum: Dioicensis Chanadiensis in Archidiaconatus...aláírás: Georgius Gyurikovits.

¹⁷⁵ Im. I. pp. 176—177. A térkép jelzete Mo. 6.

¹⁷⁶ Uo. I. pp. 127—128. Jelzete: TK 2273

^{176/a} Meg egy Mikoviny-féle Csongrád megye térképét ismerünk, amelyet az Országos Levéltár Festetics anyagában őriznek (S 68, 62). Ezt HRENKÓ Pál említi; Szabolcs megye Mikoviny-féle térképe. Szabolcs-Szatmári Szemle, 1978/4. pp. 103—109. A vonatkozó rész pp. 104; 108. Köszönetet mondok Rózsa Gábornak, aki e közlésre fölhívta a figyelmemet.

Csanád megye térképe is megtalálható az MTA Könyvtár gyűjteményében.¹⁷⁷ Ennek is kitérő a vízrajza, az egykori folyómedrek, erek, csatornák, vízjárások és mocsarak sok információt adnak a kutatóknak. Ez is az 1740-es évek közepén készülhetett. Ugyanitt őriznek egy másik Csanád megye kéziratos térképet,¹⁷⁸ amely meglehetősen kezdetleges, színezett munka, nem Mikoviny rajzolta, hanem valószínűleg a császári leirat nyomán bocsájtották ki rendelkezésre. Valószínűleg ez is az 1740-es években készült. Az OSZK-ban is van egy Csanád megye térkép,¹⁷⁹ amely föltűnteti az elpusztult falvakat is. Láthatók a postautak, a tavak, elhagyott templomok, gémeskutak stb.

Ezekon kívül több olyan térkép is van, amely Bács—Bodrog és Békés megyéket, a Jászkun területeket, illetve a Temesi Bánságot ábrázolja, de Csongrád megye egy része is látható rajtuk. Ezek összegyűjtése és tanulmányozása további figyelmet érdemel. Megjegyzendő, hogy ezek a kéziratos rajzok megerősítik azon feltételezést, hogy Mikoviny Bél leírásaitól függetlenül dolgozott, és olyan helységek, nevek, alakzatok szerepelnek nála, amelyek Bélnél nem, illetve a Bél által leírtakból nem mindent tüntet fel a térképen.

A kiadással kapcsolatos problémák

A jelent kötetben szereplő két megye kézirátának kiadásával kapcsolatban kezdettől fogva számos kérdés merült föl. Eredetileg bilingvis változatnak készült s akkor változott meg az elképzelés, amikor kiderült, hogy az MTA tervezi Bél ki nem adott megyeleírásainak latin nyelvű kiadását. Az egyes kéziratpéldányok (az esztergomi kettő és az OSZK-beli harmadik) „föltalálása” a kérdéseket nemhogy csökkentette, inkább csak növelte.

Természetes volt az igény, hogy igyekezzünk tájékozódni az eddig már megjelentetett Bél anyagban. Sajnos, a tapasztalatok nem túl biztatóak. Tegyük hozzá mindjárt, hogy a negatívumok oka nagyjából nem a kiadók és szöveggondozók szubjektív szándékából eredt, hanem a Bél kézirat feldolgozatlanságából és több helyen való őrzéséből. Az egyedi hibákon túl azonban néhány olyan visszatérő elem is van, ami külön figyelmet érdemel. Így például a kiadásra vállalkozók beérik azzal, hogy az OSZK-ban őrzött kéziratokról fotómásolatot kérnek és azzal dolgoznak. Több esetben kimutatható, hogy nem is tudtak az esztergomi példányokról, vagy igen, de nem tartották lényegesnek, hogy azt meg is nézzék. Teljes a kaosz abban a kérdésben is, hogy a teljes szöveget adják-e ki, vagy csak kihagyásokkal. A szelektálás azonban szubjektive, alkalmasint önkényesen történt. Igen változatos a Bél-féle terminológia (Membrum politicum, physicum stb.) magyarra ültetése, ebben is jól lenne valami egységes álláspontra jutni. A fordítások színvonalára, pontosságára itt nem tudunk kitérni, annál inkább a kiadott szöveget kísérő előszók, utószók, jegyzetek (már ahol van) esetlegességre, aránytalanságára, logikátlanságára, a Bél-féle lábjegyzetek és a kiadók saját megjegyzéseinek a keveredésére.

A teljesség igénye nélkül — konkrét adatok jelölésével — néhány példa az elmondottakra. Bodor Antal közölte a Csepel szigetre és Budafokra vonatkozó részt, néhány soros bevezetővel, jegyzetek nélkül.¹⁸⁰ A Bél kutatás egyik kiváló, már említett egyénisége Lukács Károly tette közzé a Balatoni leírását 1943-ban. Még talán ez a

¹⁷⁷ Uo. I. pp. 173—176. Jelzete: Mo. 5. Békés megye is ezen található.

¹⁷⁸ Uo. I. pp. 172—173. Jelzete: Mo. 4.

¹⁷⁹ Uo. I. p. 110. Jelzete: TK 2319.

¹⁸⁰ BODOR Antal: Csepelsziget és Budafok kétszáz év előtt Bél Mátyás „Notitia Hungariae ..” című 1736-ban megjelent leírása nyomán. Bp. 1936. Ő a Notitia kiadott szövegével dolgozott.

közlés az, amelyik leginkább megközelíti a tudományos színvonalat. Alapos bevezetőjében kitér Bél életére és a Notitia keletkezési körülményeire, az egyes kéziratok őrzési helyére és a másolatok sorsára. Pontos megjelölte, hogy mely kézirat alapján dolgozott, megindokolva, hogy miért az alapján. A Gyurikovits féle, jól olvasható variánst használta, és csak ott vette igénybe az eredetit, ahol Gyurikovitsnál az a rész hiányzott (vagyis a Csongrád megyéhez hasonló módon ez is kivonatolt másolat volt).¹⁸¹ 1957-ben jelent meg az Esztergom megyéről készült leírás, sajnos, ebből kihagyták azokat a részeket, amelyeket Bél Bonfini, Thuróczy, Oláh Miklós és Istvánffy műveiből vett át.¹⁸²

Stencilezett sokszorosításban jelent meg a Heves megyéről szóló leírás, Soós Imre kitűnő bevezetőjével és értékelésével. Sajnos ő is az OSZK-ban őrzött 19. század eleji másolat alapján dolgozott, ám a legfőbb hiba az, hogy helyenként nem ad szó szerinti fordítást, hanem összevon, summáz a saját szavaival, azokat a helyeket pedig kihagyta, ahol Bél, úgymond, nem ad újat. Ő a Bél-féle felosztást sem tartotta meg, hanem a hosszabb részeket áttekinthetőbb szakaszokra bontotta fel.¹⁸³ A közelmúltban megjelentek közé tartozik a kun és jász területek leírása, amelyet a kecskeméti levéltár adott ki. Az igényes munka komoly hibája, hogy ez is a Gyurkovits-féle másolat alapján készült. Annál szomorúbb ez, mert a szerzők megjegyzéséből kiderül, hogy tudtak az esztergomi példányról is, de beérték azzal, hogy levélben érdeklődtek utána, és mikor kiderült, hogy „szintén csak másolat,” nem nézték meg. Holott az a példány valóban a Bél-féle eredetiről készült, 18. század végi másolat. Nem tudjuk, vajon Gyurikovits ezt az anyagot szó szerint másolta, vagy csak kivonatolta, de ezt a kettő egybevetéséből ki lehet deríteni. Abban egyetértünk a szerzőkkel, hogy minden másolás szövegromlással jár, de éppen ezért kellett volna a korábbi példányt is meg nézni.¹⁸⁴

1976—77-ben a Vasi Szemle közölte 7 folytatásban Bél Mátyás Vas megyéről készült leírását. A helyszíni kutatások során alkalmam nyílt Esztergomban ezt a kéziratot átnézni, és elmondható, hogy ez az egyik legszebb, leggazdagabb anyagot tartalmazó része a Notitiának. Igazán csak sajnálni lehet, hogy ennyi folytatásba tördelve, összezsúfolva jelent meg egy nagymúltú megye oly fontos forrása. A geográfiai és térképtörténeti kutatásairól ismert (Mikoviny kapcsán már említett) Bendefy László igen rövid bevezetőjében elmondja, hogy az esztergomi kézirat alapján dolgoztak. Nem tudtuk egyetérteni azon nézetével, hogy a kézirat 1740 körül készült.¹⁸⁵ Mint a többi leírás, ez is valamikor az 1723—1732 közti időszakban készülhetett, és ha hiszünk annak a föltételezésnek, hogy a Pozsonyhoz közelebb eső részek hamarabb kerültek sorra, akkor Vas megyének elég korán kellett készülni. Az egyes folytatások végén alapos jegyzetek vannak, érthetetlen viszont az utolsó, (7.) folytatás végén található Utószó, mert az ott közöltek inkább a bevezetőbe kíváncsiak volna.

¹⁸¹ LUKÁCS K. 1943.

¹⁸² BÉL Mátyás: Esztergom vármegyéről. Fordította: Prokopp Gyula, bevezető: Zolnay László. Tatabánya, 1957. Bél kapcsán az alábbi dátum szerepel: 1684—1742 (?).

¹⁸³ BÉL Mátyás: Heves megye ismertetése 1730—1735. Fordította és bevezette: Soós Imre. Eger, 1968.

¹⁸⁴ BÉL Mátyás: A kúnok és jászok avagy filiszteusok (ld. 106.) ...Kár, hogy az alapos jegyzeteket készítő szerzők következetesen „Gyurkovits”-nak írják Gyurikovits nevét, (p. 9.) és hogy mint írják, nem vállalhatták az „előreláthatóan időigényes kutatást” (p. 9.), mert ez hasznára lett volna a munkának.

¹⁸⁵ BÉL Mátyás: Vas vármegye leírása. Bevezető és jegyzetek: Bendefy László. Fordította: Tihanyiné, Szálka Irma. Vasi Szemle, 1976. pp. 108—126; 421—258; 463—476; 567—583; 1977. pp. 60—81; 266—295; 446—470. Az idézett rész p. 109.

Ebből derül ki, hogy Bendefy az általa érdektelennek, vagy ismétlésnek minősülő részeket kihagyta, így a szöveg 20—25 százalékkal lett kevesebb (!).¹⁸⁶

Múzeumi kiadásban készült el Pest megye leírásának kiadása a Notitia 3. kötetében, Bél által kiadott Pest—Pilis—Solt vármegye szövege alapján.¹⁸⁷ Sajnos, ebből is több részt, egyebek között a váci püspökök névsorát és életrajzát, kihagyták. Kiegészítették a 4. kötetből, Hont és Nógrád megye vonatkozó részeivel, illetve Fejér megye kéziratos anyagával. Az azonban nem derül ki, milyen kéziratot használtak. Kiegészítették viszont a kötetet az 1728-as regnicolaris összeírás adataival — mindig szembesítve az adatokat Bél megjegyzéseivel.¹⁸⁸ A kötet végén levő egy oldalnyi, 13 pontból álló jegyzetanyag kissé szűkszavúnak tűnik. Vitatható az is, hogy a Bél féle anyagot és az 1728-as összeírás adatait együtt (keverve) közlik.

Rövid terjedelmű, de jól elkészített kiadás jelent meg a Bodrogról. Püspöki Nagy Péter bevezetőjéből megtudjuk, mely kéziratok ismeretében készült a fordítás, ír Bélről és a nagy vállalkozásról és formailag is igyekezik az eredeti szándékot követni, a lapszéli rövid tartalmú utalásokkal.¹⁸⁹ Elkészült Bihar megye kiadása is, szintén múzeumi vállalkozásban. A szerzők a teljes anyagot közzétették, így olyan helységek is szerepelnek, amelyek ma Romániához tartoznak. A bevezető részből sok dolog kiderül, de Bél Mátyásról elég kevés. Ezt a szerző az olvasóra bízta, mondván, hogy lexikonokban minden megvan az életéről, ami csak kell.¹⁹⁰ Amit még is közöl róla és a Notitiáról, azt Szalatnaira hivatkozva¹⁹¹ teszi, ami azért sajnálatos, mert ez a kis írás inkább moralizáló, esszézerű összegzés, a nem túl gazdag Bél irodalomban azért van ennél átfogóbb is. Bélről írva ma még nem lehet Haán Lajos általunk is sokszor idézett tanulmányát nélkülözni — sajnos a bevezető ezt teszi. Megtudjuk azt is, hogy az OSZK-ban őrzött másolat alapján dolgoztak. Kár, hogy az esztergomi példányról nem tudnak.¹⁹² Még sajnálatosabb, hogy a kis számú jegyzet a közlés végére szorult, az pedig kifejezetten hiba, hogy ebben a részben együtt közlik Bél saját láb-jegyzeteit a kiadó jegyzeteivel. Ez utóbbiakban is elsősorban a mai, modern helytörténeti cikkekre, művekre találunk utalásokat és megjegyzés nélkül maradnak Bélnek — a mai kutató számára is fejtörést okozó hivatkozásai — mint pl: Lazius comment. Rom. Lib. XII...,¹⁹³ Durar Rom. Dac, Cap, vagy az odavetett szerző nevek, Révay, Bethlen, Kitkonich, Szentiványi, stb. ma már nem tartoznak a közismert szerzők közé. A jegyzetkészítő is érzi ezt, és egy esetben (Köleséri Sámuel)¹⁹⁴ meg is adja a kívánt információt. A Bélről közölt arcképről sem derül ki, hogy ez a Kupeczky János-féle ábrázolás.¹⁹⁵

A legfrissebb — általunk ismert — kiadás Tolna megye leírása, amely Szekszárdon jelent meg. Rövid, de tartalmas bevezetője tartalmazza a kéziratra és Béltre vonatkozó legfontosabb információkat — sajnos hivatkozás nélkül. Kár, hogy nem tud

¹⁸⁶ Uo. 1977. p. 463. Ugyanitt Bendefy tévesen azt írja, hogy Bél életében csak 5 megye leírása jelent meg.

¹⁸⁷ BÉL Mátyás: Pest megyéről... (ld. 161. jegyzet.)

¹⁸⁸ Uo. pp. 63—77.

¹⁸⁹ BÉL Mátyás a Bodrogról. Fordította és bevezette: Püspöki Nagy Péter. Bratislava, 1977. Klny. az Irodalmi Szemle 1977/10. pp. 904—920.

¹⁹⁰ BÉL Mátyás Bihar megye leírása. Fordította P. Szalay Emőke, bevezető, jegyzetek Csorba Csaba. In: A Bihari Múzeum Évkönyve II. Berettyóújfalú, 1978. pp. 51—107. Az említett rész p. 51.

¹⁹¹ SZALATNAI Rezső: Bél Mátyás ifjúsága. In: Arcképek háttérben hegyekkel. Bratislava, 1969. pp. 5—22.

¹⁹² Coll. Batthyanyana Cat. X. Hist. Tit. I. q. 121 oldal

¹⁹³ BÉL M.: Bihar megye leírása...p. 100.

¹⁹⁴ Uo. p. 103.

¹⁹⁵ A Bélről ismert két ábrázolás közül a Notitia második kötetének elején szereplő, és általunk közölt metszet a másik. (Schmutzer András és János metszete).

arról, Bél elég nagy számú segítséggel dolgozott.¹⁹⁶ A közlés végén egy oldal Bél élet-rajz is található, ismét minden szakirodalmi hivatkozás nélkül.¹⁹⁷ Viszont híven követi a Bél által a Notitia kiadott kötetekben megvalósított formát.

Az elmondottak ismeretében és figyelembe vételével készült jelen kiadásunk 1976—1982 között. Módunkban állt — a fordítókkal együtt — több napon át Esztergomban az eredeti anyagot is megnézni, a másolatokat egybevetni. Nem hisszük, hogy az elkészült munka a tökéletes, ideális Bél kiadás. Valljuk, hogy ezt — ilyet csakis központilag, egységesen kidolgozott elvek szerint lehet készíteni. Ez ügyben az MTA irányító szerepére van szükség.

A munka során az eredeti kéziratokat vettük alapul, de figyelembe véve a 18. század végén készült másolatokat is. A földrajzi neveket eredeti formájukban közöljük, kivéve a közismert latin alakokat, amelyeket lefordítottunk. (Tehát Tibiscus — Tisza, Danubius — Duna, stb.). A lapszéleken közölt tartalmi kiemelés a Bél féle eredetiben nincs meg, csak a róla készült érseki másolatban, de mivel az Bél szándéka szerint készült, sajnáltuk volna elhagyni.

A teljes szöveget közöljük, egyetlen kihagyással: a Csongrád megyei kötetben szereplő 1719-es, szegedi császári kiváltságlevelet, amely igen terjedelmes és részben protokolláris jellegű, elhagytuk, azért is, mert ennek eredetije a szegedi levéltárban megtalálható, modern latin nyelvű közlése és fordítása pedig szerepel Reizner János Szeged történetében.¹⁹⁸ A fordításhoz és egyéb munkához felhasznált mikrofilm és fotómásolatok, valamint a megyeleírások gépelt, latin szövege a Móra Ferenc Múzeum Történeti Adattárában hozzáférhető, a kiadással kapcsolatos levelezés és egyéb anyaggyűjtés minden mellékletével együtt.

¹⁹⁶ BÉL Mátyás Notitia Hungariae novae historico—geographica c. művéből Tolna vármegye leírása. Fordította dr. Kun Lajos. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. Szekszárd, 1979. pp. 329—364. Az említett rész p. 329.

¹⁹⁷ Uo. p. 364.

¹⁹⁸ REIZNER J. i. m. I. pp. 269—276. (a fordítás), a latin szöveg pedig a IV. pp. 301—318. Az eredeti irat jelzete Szeged Város Titkos Levéltára 138. sz.